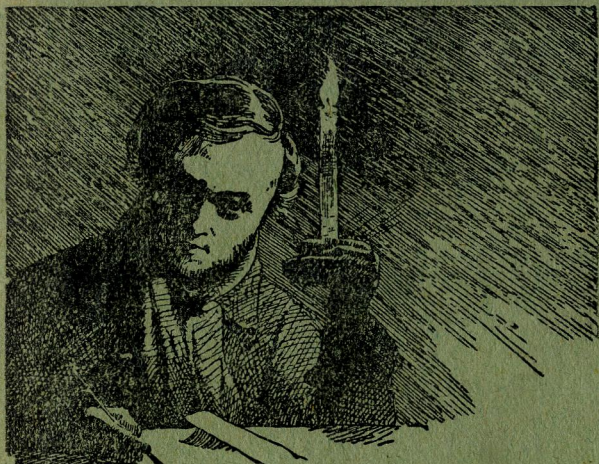

Терлецький О,

Гетьманська Україна

159
152
245 / 17.
**НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»**

„УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ!“

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

**ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА
Й
ЗАПОРОЗЬКА СІЧ**

ЛЬВІВ, 1935

НАКЛАДОМ ФОНДУ «УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ»

Ч. 1 (17).

В НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ БІБЛІОТЕЦІ «ПРОСВІТИ»

Накладом Фонду

»УЧІТЕСЯ, БРАТИ МОЇ«,

вийшли від 1921 р. такі книжки:

1. Володимир Дорошенко, Шевченкова криниця (думки про Бога, людей і Україну), Львів, 1922, ст. 256.
2. Степан Рудницький, Україна наш рідний край, (друге видання), Львів, 1921, ст. 128 (вичерпане).
3. Михайло Возняк, Кирило-Методіївське Братство, Львів, 1921, ст. 240.
4. Микола Голубець, Начерк Історії українського мистецтва, I. частина, Львів, 1922, ст. 262.
5. Іван Крип'якевич, Історія Козаччини, для народу і молоді, Львів, 1922, ст. 92 (розпродане); друге видання, Львів, 1934, з 24 образками та 3 мапами, ст. 132.
6. Омелян Терлецький, Історія української держави, т. I, княжа доба, Львів, 1923, ст. 252.
7. Омелян Терлецький, Історія української держави, т. II, козацька доба, Львів, 1924, ст. 304 (з мапою Східн. Європи в XVII. в.).
8. С. Сірополко, Короткий курс бібліотекознавства (історія, теорія та практика бібліотечної справи), Львів, 1924, ст. 128.
9. Іван Раковський, Наша Земля, її утворення, будова й минушина (основи геології), Львів, 1925, ст. 150.
10. І. Крип'якевич, Історія України для народу (з образками), Львів, 1929, ст. 148.

(далі див. ст. 3. оклад.)

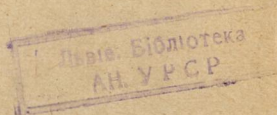
245 96 10
ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА и ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

(з 4 мапами)

23.152 / 1

Львів, 1935

НАКЛАДОМ ФОНДУ «УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ»

Ч. 17 (1)

9 (с4771)13 + 9 (с4771)15

85 к.

T3(2YK)4-294.1

1
и. 67106

+ T3(2YK)4

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ и 67106

10225

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 6222

Політичний світогляд кожного народу є впливом не тільки обставин, серед яких він знаходиться, але є впливом і його минулого. А що минуле живе в наступних поколіннях у формі традиції, то для кожного народу дуже важна справа, яка в нього традиція.

Бо минуле й традиція, це не одне й те саме. Минуле — це дійсність, яку пережив якийсь народ, а традиція — це те, що дійшло до свідомости з минулого пізнішому поколінню. Традиція не може, очевидно, у зовсім відтворити дійсности, що минулася, але вона може в більшому, чи меншому ступні зблизитися своїм змістом до неї. А зближена вона до дійсности тоді, коли розвивається правильно, коли не має перешкод у своєму розвитку. В іншому випадку вона не в'яжеться як-слід із дійсністю, не відтворює вірно минулого й дає неправдиву картину того минулого. З цього можуть вийти для практичного життя шкідливі наслідки. Особливо тоді, коли традиція ставить перед очі громади картину з чорними барвами, коли промовчує те, що було цінне в її минулому.

Наша історична традиція, витворена нашою історіографією, не може вважатися за таку, що пішла правильним шляхом. Наша історіографія підпала під чужі впливи: московський і польський. А що нашим сусідам залежало на тому, щоб наша

національна свідомість не надто міцніла, щоб ми, втративши колишню політичну незалежність, знову не затужили за нею, то, очевидно, вони змальовували наше минуле як щось малоцінне, маловартне. А що наші історики виховувалися в московських та в польських школах, то це виявило вплив і на їх світогляді. Це, очевидно, вийшло на велику шкоду для нашої традиції, для нас.

Це видно, наприклад, у оцінці нашої козацької доби. Московська й польська історіографія не доцінювала української державности козацької доби, це ввійшло в нашу історіографію, а звідтіля до нашої суспільности. Дійшло до того, що довгий час ми не мали навіть відваги назвати нашу державу з гетьманом на чолі по імені, вважали її чимось посереднім між державою й якоюсь самоврядною провінцією московської, чи польської держави. Вийшло на те, що ми начеб-то за козацької доби взагалі не мали своєї держави, а що княжа доба скінчилася вже давно, то ми мали час, мовляв, навчитися жити чужим державним життям, і нема нам чого тужити за своїм. А тимчасом держава, утворена Богданом Хмельницьким, була збудована зовсім на європейський лад і не була гірша від тодішніх європейських держав.

Не доцінюючи ваги гетьманської держави, ми, замість того, виідеалізували собі, головню під впливом народньої поезії, Запорозьку Січ, уважали її ідеалом і вершком нашої політичної мудрости. Запорозька Січ заняла в нас перше місце перед гетьманською державою, хоч і Запорозьку Січ ми боялися назвати державою.

Ще в 1929. році появилася була в нас стаття («Життя і Знання») про Запорожжя, де сказано

дослівно таке: »Головною характеристикою Запорозької республіки був щирий демократизм. Він випередив Європу на цілі століття. Він появився у нас тоді, коли по всій Європі людина зачиналася від шляхтича, а все проче вважалося або пів-людьми, або таки двоножним робучим скотом« (стор. 289).

Чи може бути більше самообману? Запорозька Січ не мала в собі тих суспільних нерівностей і суперечностей, що їх мали тодішні європейські держави, з нашою гетьманською державою включно. Але це було наслідком її дуже простого ладу, що відповідав її військовому характерові. З хвилиною, коли Запорожжя почало заселяватися, як-стій зникла ця ославлена січова »рівність« чи »братерство«. І хоч на Запорожжі не заведено панщини, то все ж хто не був січовиком, той не мав ніяких політичних прав, а мав тільки обов'язок складати данину на користь упривілейованих на Запорожжі січовиків. Говорити про якийсь невиданий у Європі демократизм не можна, бо це не відповідає дійсності.

І чи Запорозька Січ дійсно з суспільного й політичного погляду така велика цінність? Чи її можна зрівняти з тодішніми європейськими державами? Чи не маємо тут до діла радше з чимось первісним, примітивним, із чимось таким, що може нагадувати відносини там, де низька культура й цивілізація, де щойно творяться держави? Бо так воно дійсно було. Та, замість мати це на оці, ми створили собі в своїй уяві зовсім іншу Запорозьку Січ, таку, яка відповідає нашому ідеалові. Наша Січ, це — ідеал рівності, братерства, демократизму — поняття, які щойно від половини XIX. сто-

ліття були на устах революціонерів, чи взагалі поступових людей у Європі — і ми, шукаючи їх у себе в історії, спинилися на Запорозькій Січі...

З історичного погляду Запорозька Січ поява цікава. Вона — зразок військової організації, створеної українським народом для своєї оборони перед татарськими наїздами. Вона в великій мірі причинилася до збудування української держави з гетьманом на чолі. Але опісля вона не тільки що не об'єдналася з цією державою, але часто стояла навіть до неї в опозиції. Через те Запорозька Січ перестала бути цінністю для України, вона була пережитком, який некорисно впливав на дальшу історію України.

Ця книжка, яку передаємо нашому громадянству, має за мету показати дійсну вартість і гетьманської держави, і Запорозької Січі, та їх взаїмне відношення. Вона має виявити, де була точка тяжкості в козацькій добі, й дати відповідь на питання: що було цінніше від тоді, як уже була держава Богдана Хмельницького — гетьманська Україна, чи Запорозька Січ?

ГЕОГРАФІЧНІ ОБСТАВИНИ.

При розгляді відношення між українською гетьманською державою козацької доби й Запорозькою Січчю немалою роллю грали географічні обставини. І саме на цьому питанню маємо дуже добрий приклад, який тісний зв'язок буває між географічними обставинами й історичним розвитком.

Саме тут ми маємо до діла з двома географічними відмінами: з хліборобським краєм і степом, бо на такі частини поділялася Україна в козацькій добі (таксамо й у княжій). Хліборобський край із природи відмінний від степу тим, що в ньому є доволі лісів. Але щойно підо впливом людських рук він став іще більше відмінний від степу, бо почав родити збіжжя. Таким чином хліборобська Україна є прикладом краю, де чоловік виявив свій вплив на природу, зате ж степ показується у своєму первісному виді. Так було ще за козацької доби, бо тоді людина не розвинула ще була на українських степах хліборобства. Це мало статися щойно в XIX. столітті. Таким чином хліборобська й степова Україна залишилися аж до XIX. століття географічними суперечностями, які виявляли відмінний вплив на історію цих країн, отже й на розвиток їх політичного життя.

Хліборобський край різниться від степу пе-

редовсім тим, що в ньому населення далеко міцніше й тривкіше звязане із землею, ніж на степах. Хліборобський край більше продукує поживи для людей від степу, тимто й густота населення може бути в ньому далеко більша, ніж на степу. А одне й друге дуже сильно спричиняється до тісних організаційних форм даної суспільности. Через те й держава, збудована на хліборобських підставах, куди більше сконсолідована й тривкіша, ніж держава, що повстала на степу.

Приклади на це дає історія. Боротьба хліборобських держав зі степовими державами-ордами покінчилася остаточно прогрою степовиків. Так воно було в старовинному Єгипті й Вавилоні, так було в Китаї й на сході Європи. Такі держави, як: аварська чи хозарська, печенізька, торська чи половецька довго не простояли. Навіть могутня колись татарська держава скоро розпалася й нарешті розвалилася під ударами й нашої Запорозької Січі, й хліборобської Росії. Але одне признати треба: держави, що повстали на степах, виявили не раз так багато експансивної сили, що інші держави, які спиралися на хліборобство, чи там на торгівлю — не можуть із ними рівнятися. З нашої історії добре ми знаємо, яку велику ударну силу мала печенізька, половецька, чи татарська орда. А ударна сила була наслідком відповідної степам організації й дисципліни, що панували в цих орд.

З цього видно, що степові обставини не заважають будові держави взагалі, тільки що держава, будована на степах, мусить мати відповідну до того будову. Тай ціле життя на степах мусить бути доспособлене до степових обставин, воно може мати зовсім здорові форми.

Инша річ там, де стрічається степ із ріллею, тирса зі збіжжям. Між населенням хліборобським і степовим є, очевидно, взаємини воєнні, торговельні, тощо. Наслідком того й видко вплив хліборобського населення на степовиків і навпаки. Але цей взаємний вплив не має звичайно корисних наслідків, бо життя на степах занадто відмінне від життя в хліборобській країні, через те між ними не може прийти до якоїсь праці; замість того, повстають якісь переходові форми між хліборобським і степовим життям. Таке видко в так званих »невтральних смугах«. Населення їх, так сказати б, позбавлене якоїсь міцної моральної й матеріальної основи, бо воно ні чисто хліборобське, ні чисто скотарське. Насправді в »невтральних смугах« можуть вирости типи людей, що своїм способом життя, своїми звичками та своїм світоглядом схиляються то в один, то в другий бік. А що таке населення не може бути добрим чинником при будові держави, то це зрозуміле. Під впливом тої »невтральної смуги« ослабла ударна сила половців, чи татар, а в нашій історії бачимо теж небажані прояви, такі, як ось різні »татарські люди«, чи взагалі українці зі »степовим світоглядом«, виплеканим на невідчуженій степовій смузі. Бо ж у нашій історії степ, і то саме цей степ із »невтральною смугою«, відіграв некорисну роль. Звідси ця суперечність між хліборобською і степовою Україною. І коли нарешті в XIX. столітті степ ізник, і на його місці розведено хліборобство та розвинено фабричну промисловість, то це незвичайно важна й корисна подія в українській історії.

Але в XVI. столітті сучасна південна Україна була степом, і саме була тою »невтральною сму-

гою», бо тут не було ні польсько-литовського панування, ні татарського. Це був край, де відбувалися безнастанні бої з татарами, край спустошений, де людині що-хвилини в очі заглядала смерть, край небезпек і нещастя. І саме це й є трагічне в історії України тих часів, що український народ на всіх своїх землях був такий притиснений чужинцями, що тільки цей непривітливий край, Запорозжя, залишилося йому для віддиху, і що тільки тут могла повстати незалежна українська організація.

І вона тут повстала, повстала в формі Запорозької Січі.

ХЛІБОРОБЬСЬКА Й СТЕПОВА КОЗАЧЧИНА ДО 1648. РОКУ.

Козаччина повстала на запорозьких степах, але вона не була чистою степовою появою, бо ж вона складалася з людей, що прийшли сюди з хліборобського краю. І саме тут є велика різниця між козаччиною і степовими ордами. І тут козаччина вже з кінцем XVI. століття складалася з двох частин. Крім козаччини, що пробувала на Запорозжжі, повстала козаччина й на хліборобській Україні. І тут початок цього двоякого козацтва, січового й хліборобського, званого «городовим», яке мало велике значіння в історії України козацької доби. Це початок тої суперечності в історії України, яка так сильно заважила на її долі. Запорозька козаччина це передовсім козаки-січовики, військова організація, зложена з нежонатих людей, що проживали в Січі. Вони жили з ловецтва та з торгівлі, хліборобства в них не було. Можна здогадуватися, хоч про це не маємо відомостей, що, крім січовиків, проживали ще на Запорозжжі козаки-хлібороби вже навіть із кінцем XVI. століття, але їх не могло бути багато. Безнастанні напади Кримської Орди не допускали до того, щоб на Запорозжжі могло розвинутися хліборобство. На всякий випадок козаки-січовики були головною й найважливішою.

шою частиною запорозького козацтва. Таким чином Запорожжя уявляло з суспільного погляду дуже прості форми, бо тут не було ніяких суспільних верств, крім — одної, козацької. Різниця хибала тільки в тому, що козаки-січовики були зорганізовані на військовий лад, зате ж та людність, і козаки, що пробували на Запорожжі поза Січчю, такої організації не мали, вони організувалися тільки на випадок потреби оборони перед татарами.

Інакша була козаччина на хліборобській Україні. Підставою для її існування було хліборобство. Це ж були селяни-хлібороби, які могли називати себе козаками настільки, що почували себе вільними людьми на зразок козаків - запорожців і не хотіли відбувати повинностей, що на них накладали великі земельні власники. Автім і їм треба було носити зброю, щоб кожної хвилини бути готовими до оборони свого життя й майна перед татарськими нападами.

Обидві ці частини козаччини мали між собою деякі спільні справи. Їх лучило не тільки спільне ім'я («козак»), але й спільні інтереси: мати незалежність і не мати якихось обов'язків щодо інших, упривілейованих суспільних верств. Одні і другі не мали охоти слухати наказів влади, що обмежували б їх особисту свободу. Але різниця між ними була: їх спосіб життя, матеріальна підстава їх існування була відмінна. Через те і світогляд одних і других був не зовсім однаковий. Козаки-запорожці почували себе дійсно вільними, не бачивши над собою ніякої чужої влади. Зате ж козаки з хліборобської України жили в постійній небезпеці, їх свобода була дуже непевна, вона кожної хвилини могла була скінчитися, коли б дер-

суспільного розвитку тимбільше значіння мала ця нова суспільна верства. Ця верства не була в цілковитій суперечности із суспільним ладом тодішньої Польщі. Вона готова була погодитися з ним за ціну — дістати для себе упривілейоване становище. Тільки неприміренне становище польських кермівних чинників і передовсім польських магнатів на Україні було причиною, що ця хліборобська козаччина стояла в опозиції до Польщі, що вона взяла участь у боротьбі запорозької козаччини з Польщею. І тут була причина того, що хліборобська козаччина почувалася до солідарности із запорозькою козаччиною, не зважаючи на те, що між обома цими частинами козаччини були і свої окремі інтереси.

Чисельність хліборобської козаччини не була все однакова. Це залежало від політичного становища. В часах, коли Польща була занята іншими справами й не мала часу, ні змоги робити «свій лад» на Україні, покозачення української людности набирало великих розмірів. Було це особливо тоді, коли Польща користала з козацьких військ у своїх війнах зі Швецією, Москвою й Туреччиною. По козацьких погромах сила хліборобської козаччини дуже поменшала, й найтяжчі часи вона переживала після погрому 1638. р., ціле десятиліття, аж до виступу Богдана Хмельницького.

Щодо запорозької козаччини, то вона з суспільного погляду не була така звязана зі суспільним ладом на Україні, як хліборобська Україна. Все ж хлібороби-козаки почувалися до деякої солідарности з іншими українськими суспільними верствами, чи з українською дрібною шляхтою, чи з православним українським духовенством, чи

з міщанством. Запорозька ж козаччина стояла від тих верств здалека. Тільки завдяки хліборобській козаччині вона ставала часом у один ряд із українськими суспільними верствами, щоб спільно вести боротьбу з Польщею. Взагалі видко, що хліборобська козаччина у своєму суспільному розвитку йшла шляхом тодішнього суспільного розвитку європейських народів; зате Запорозька Січ була територією, де не було різноманітності з суспільного погляду, не було різних суспільних верств, отже й не було й суспільних суперечностей, бо там була тільки одна суспільна верства, зорганізована на військовий лад, без маєткових різниць, придбані життєві засоби були власністю цілого військового товариства, а не поодиноких осіб.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК.

Суспільний лад на Запорожжі, як ми вже згадали, був дуже простий і не виказував у цій добі, цебто до 1648. р., нахилу до якихось змін. Але вага Запорозької Січі була не на суспільному полі, а на політичному. Коли повсталала Запорозька Січ, то це була єдина територія, де в тих часах українці не потребували слухати ніякої чужої влади, а мали свою власну. Одне слово, це була мала українська держава, що спиралася на військову організацію. Очевидячки, вона відрізнялася своїм виглядом від тодішніх європейських держав. А проте одну з них нагадує — німецький хрестовий чин. Він панував на пруських землях і мав за мету поширювати християнство з допомогою зброї. Хрестоносці теж були організацією, збудованою на військовий лад і замкненою в собі. І як члени чину були упривілейовані в державі в порівнянні з рештою населення, так і повноправні були тільки січовики в тій запорозькій державі, решта ж населення на Запорожжі такої повноти прав не мала.

Очевидячки, січовики мали перевагу над хліборобською козащиною з політичного погляду. Вони стояли раз-у-раз у боях із татарами, вони зірвали й боротьбу з Польщею. Тільки завдяки

існуванню Запорозької Січі могла існувати й хліборобська козаччина, й через неї вона могла дійти до значіння на Україні. Тільки в союзі зі Січчю й під її проводом хліборобська козаччина могла відважитися на боротьбу з Польщею.

Вперше хліборобська козаччина виступає активно під проводом Северина Наливайка, тоді, коли кошовим на Січі був Лобода. Наливайківці поширили своє панування на пограниччі Брацлавщини й Волині. Звідси вони почали поширювати своє панування, грабуючи шляхецькі посілости та здобуваючи міста. Тоді проти Польщі виступили й січовики з Лободою на чолі. Таким чином обидві частини козаччини станули до боротьби з Польщею. Але цей перший виступ не вдався. Між наливайківцями й січовиками не було згоди, прийшло навіть до ворожнечі та до бійок, і це головно спричинилося до того, що польський полководець Жолкевський розбив козацькі сили 1591. р. під Лубнями.

А все ж одна і друга козаччина існували далі, й навіть із початком XVII. ст. обидві зросли ще в силу. Це наслідок того, що Польща, занята війною зі Швецією й Москвою, потребувала козаків до війни з цими державами. Україна тоді дуже покозачіла, і хліборобська козаччина зорганізувалася на зразок Запорозької Січі. А значіння козаччини сильно зросло тим, що Петро Конашевич Сагайдачний став гетьманом одної і другої козаччини. Це вперше хліборобська і степова козаччина об'єдналися, хоч не на довгий час, під одним політичним проводом. У битві під Хотінням 1621. року об'єднана таким чином козаччина на спілку з польськими військами відперла турецько-татарські

війська й оборонила й Польщу й Україну перед турецько-татарським пануванням.

Але за це козаччина вдяки від Польщі не мала. Поширення козаччини на хліборобській Україні ставило перепони щодо введення там панщини, тимто польські маґнати, що розвели на Україні фільваркове господарство, були прихильниками безоглядної політики супроти козаччини. Під їх впливом Польща задумала покінчити з козаччиною. В 1625. р. польський гетьман Конєцпольський подався несподівано на Україну. Козаки не були приготовані до оборони, то й польські війська легко опанували більшу частину східньої України. Хліборобську козаччину переможено. Була це грізна подія для козаччини взагалі, тимто запорожці під проводом Жмайла виступили до війни з Польщею. Війна скінчилася некорисним договором для козаків.

Але найсумніше було те, що між самою козаччиною прийшло тепер до розладу. Реєстрові козаки під проводом Грицька Чорного дали себе вжити полякам проти запорожців. Чорний зажадав від запорожців, щоб запорожці покинули Запорозьку Січ, вийшли на хліборобську Україну та вписалися в реєстер. Але на Запорозжжі прийняли це за визов до війни — запорожці несподівано захопили в свої руки Чорного й покарали на горло. А тоді переважна частина реєстровців злучилася із запорожцями, якими проводив Тарас Федорович Трясило. Козаки кинулися тоді на розсипані по Україні відділи польських військ, розбили їх і опанували відразу східню Україну.

Але й ця війна не дала вирішних наслідків. Козаччина далі поширялася на хліборобській

Україні, а Польща таки думала цілком її приборкати. Початком до цього мало бути збудування замку Кодак. Але це зрозуміли зараз політики й реєстрових козаків і запорозьких козаків. На чолі реєстрових стояв тоді Іван Сулима, він і напав з козаками на Кодак і зруйнував його донащадку. Це було гаслом до війни з Польщею. Запорожці виступили під проводом Павлюка-Бута. Але ця війна скінчилася програю козаків. Багато до неї причинилося те, що між самими козаками не було згоди. У хліборобській козащині, особливо між реєстровцями, взяв повну перевагу угодовий настрій. Реєстровці зірвали навіть боротьбу із запорожцями. Це справу вирішило. Хліборобська козащина пішла на службу польським інтересам. Незалежна залишилася тільки ще Запорозька Січ, але 1638. р. придушено й запорожців, і на Січі поставлено один полк реєстрових козаків.

Весь той час, коли повстала Запорозька Січ і хліборобська козащина й аж до 1638. року, виявляє, що між хліборобською козащиною й Запорозькою Січчю були спільні інтереси. Обидві ці частини козащини відчували переважно цю спільність інтересів, тимто й ішли солідарно нераз до війни з Польщею. А проте між хліборобською козащиною й Запорозькою Січчю зарисовувався розлім. Хліборобська козащина, хоч і виросла в опозиції до суспільного ладу, який заводила Польща на українських землях, почала спрокволу вкладати себе в суспільні рямці, створені Польщею, бажаючи стати одною з упривілейованих суспільних верстов. Цим пояснюється, що бували хвилини, коли хліборобська козащина ставала знарядом у руках поляків. Запорозька Січ була

куди самостійніша. Маючи свою окрему владу й окрему територію, запорожці не схилялися до того, щоб визнавати якусь іще іншу владу.

А все ж найважливішим стало питання: хто візьме верх у політичному житті України? Чи Запорозька Січ, чи, може, хліборобська козаччина?

ЯСНІ Й ТЕМНІ РИСИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ.

ЇЇ ЗНАЧІННЯ В ЧАСІ ДО 1648. РОКУ.

Коли дивитися на Запорозьку Січ як на історичну появу, то треба признати, що це поява доволі цікава й має в собі різні ясні риси. Цікаве передовсім те, що на межі між культурним і некультурним світом, між землями християнства й магометанізму, між осілими народами й мандрівними — повстає військова організація, яка звертає свої сили на боротьбу зі степовиками, а опісля й зі сусідньою державою — Польщею. Ясною рисою її є передовсім те, що в краю, який був безнастанним побоєвищем хліборобської людности зі степовою, повсталала організація, яка потрапила заволодіти такою небезпечною територією і створити там міцну точку опору для військових і політичних цілей. Цікавий для дослідника всесвітньої історії є лад у цій військовій організації, в цій своєрідній державі, й нарешті мусять зацікавити кожного ті воєнні діла, що їх dokonували січовики, особливо в війнах з татарами та турками. Про ці діла, про геройства козаків у боротьбі з турками й татарами йшла слава по цілій Європі. Європа не могла надивуватися, як козаки зважувалися на боротьбу з грізною Туреччиною тоді,

коли європейські держави не могли з нею дати собі ради.

Очевидячки, що при тому всьому Запорозька Січ уявляла собою щось первісне, просте. Політично-суспільний лад Запорожжя виявляв, що тут, на цих землях у часі аж до 1648. р. твориться щойно держава, і покищо вона дуже простенька. І тоді виринуло передовсім питання: яке буде відношення Запорозької Січі до хліборобської України? Історія Запорозької Січі до виступу Богдана Хмельницького виявляла, що Запорозька Січ звязувала себе з хліборобською козацчиною своєю участю з нею у війнах із Польщею. Але були часи, коли здавалося, що Запорозька Січ порве той ланцюг, що її звязував із хліборобською Україною, й пірне у вир боротьби з татарами й турками. Так було воно головно після погрому козащини 1638. р., бо тоді польська влада заходилася коло того, щоб Запорожжя не поповнювалося емігрантами з хліборобської України.

Очевидячки, такий розрив із хліборобською Україною був би для Січі смертельним ударом. Вона була б позбавлена не тільки приливу нових людей, але й не могла б була сама себе прогодувати. Тимто коли Богдан Хмельницький ізнову звязав Запорозьку Січ із хліборобською Україною, то це для обох сторін мало дуже велику вагу.

В історії України повстання Запорозької Січі має зокрема своє значіння. В часі, коли повсталася Січ, український народ не мав уже своєї держави, а був під чужим пануванням: Литви, Польщі, Москви, Угорщини й Молдавії. З політичного погляду він був розділений кордонами на п'ять частин.

Найбільша частина була під Литвою, багато українських земель було й під Польщею. Очевидячки, коли мала повстати нова українська держава, то вона могла повстати передовсім або на Литві, або в Польщі. Але одне й друге було — як здавалося, безвиглядне. Усі повстання, що були в Галичині з кінцем XV. й початком XVI. століття, покінчилися невдачею. Те саме стрінуло й повстання Михайла Глинського в литовській державі з початком XVI. століття. Це була остання спроба відбудувати давню княжу державу.

Серед таких обставин повстання Запорозької Січі було несподіваною подією. Було воно і прикладом того, як поневолений нарід, але здатний до політичного життя, потрапить найти собі вихід зі свого — здавалося б — безвиглядного політичного становища. Запорозька Січ стала цінна для українського народу, бо спричинилася до повстання української держави та й узагалі повстання цієї держави вможливила. І тут — вага Запорозької Січі, а не в її вигляді, в її політично-суспільному ладі. Цей же лад був аж надто простий, він не міг заспокоїти інтересів усіх верств українського народу.

Але ж при тій своїй цінності Запорозька Січ мала свої недостатки. Некорисне було те, що вона не мала економічних підстав до свого розвитку, була залежна від хліборобської України, яка тоді була під польсько-литовським пануванням. Некорисне було й те, що, маючи до діла з татарами-степовиками, січовики приймали звички степових народів і їх світогляд, приймали деякі риси життя степовиків. Для мирної культурної праці степовики були непридатні. Їх завдання була тільки

війна, хочби на всі fronti, й тільки війна й оправдовувала існування Запорозької Січі. Без війни Запорозька Січ виявляла картину анархістичної організації, де не було ні ладу, ні авторитету. А це було дуже небажаним чинником при будові гетьманської української держави, це дуже заваджало при її будові.

Та в добі аж до виступу Богдана Хмельницького ці темні риси не мали некорисного впливу на Україну. Коли Січ мала в собі які розкладові чинники на політично-суспільному полі, то це не могло тоді вийти на шкоду українському народові, який не мав тоді змоги щось своє будувати, а міг тільки чуже руйнувати. Навпаки, Січ була саме дуже придатна до цієї руйнівничої роботи, що її вислідом мав бути розвал чужого панування на Україні.

А тоді ця руйнівнича робота виходила на шкоду тільки Польщі, а на користь Україні.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І ПОЛЬЩА ДО 1648. Р.

Запорозька Січ тай узагалі українська козаччина повстала тому, що ні Литва, ні Польща, які розвалили українську державу княжої доби й опанували майже всі українські землі — не мали сили оборонити цих земель від татарських нападів. Отже козаччина була призначена передовсім на те, щоб зводити боротьбу з татарами та цим способом обороняти українське населення перед татарськими наїздами.

Але ж ми знаємо, що, побіч цього свого завдання, козаччина, й передовсім Запорозька Січ, увійшла дуже скоро в конфлікт із Польщею, що між ними прийшло до воєн. Яка ж цьому причина? Це питання дуже важне для того, щоб зрозуміти тодішні українсько-польські відносини, й воно в'яжеться ще з іншим питанням: чи була можлива згідлива співпраця Запорозької Січі з Польщею в добі аж до виступу Богдана Хмельницького в 1648. році?

Обидва ці питання в'яжуться зі справою польської політики щодо України і з політично-суспільним становищем Запорозької Січі. Отже польська політика змагала до того, щоб на Україні розвести хліборобське господарство на велику міру. Це було бажання польських магнатів на

Україні, бо вони хотіли продукувати в великій кількості збіжжя, яке тоді стало дуже цінним товаром у торговельних взаєминах. До цього потрібно було мати дешевого робітника, а він міг бути під рукою тільки тоді, коли було перевести панщину. І тому польські магнати дбали про те, щоб на українських землях примусити селян до панщини.

Та таким змаганням польських магнатів стояло на перешкоді, очевидно, те, що українське селянство й на Правобережній і на Лівобережній Україні дуже покозачило, признаючи над собою тільки владу своєї козацької старшини. Через те воно й не думало відбувати панщини, тим більше, що як-що-до-чого воно нарешті могло покинути батьківщину й виємігрувати на Запорозжя, де діставало захист від польської влади.

Такий стан, ясна річ, не давав можливости упорядкувати суспільний лад на Україні на польський спосіб, і тому, коли Польща хотіла міцнішою ногою стати на Україні, то й мусіла покінчити із Запорозькою Січчю. З цього вийшла непримиренна політика Польщі супроти Запорозької Січі, яка викликала цілий ряд воєн із козащиною й остаточно перемогу Польщі над Запорозькою Січчю 1638. р.

Але й політика Запорозької Січі супроти Польщі була непримиренна. Правда, Запорозька Січ не була самовистарчална ані щодо приросту населення, ані з господарського погляду. Вона мусіла раз-у-раз доповнятися новими емігрантами з хліборобської України, тимто для неї було справою незвичайної ваги, щоб із боку Польщі з цього погляду не було перепон. Між Січчю та хліборобською Україною мусів бути як-найтісніший зв'язок.

перерив такого звязку був би смертельним ударом для Запорозької Січі. Цим пояснюється, чому козаки так рішуче поставилися проти будови замку Кодаку, який, обсаджений польською залогою, мав саме за мету не допускати до переходу селян із України на Запорозьку Січ.

Сила Запорозької Січі була залежна від хліборобської України. Тимто мета Січі була — поширити свої впливи на хліборобській Україні. І тимто «покозачіння» хліборобської України було в інтересі Запорозької Січі. Але таке «покозачіння» не могло бути байдужне для Польщі. Покозачена людність не хотіла визнавати польської влади, вона почувалася до єдності із Запорозькою Січчю. Це означало, що на Україні польське панування починало розкладатися, що повставала «державка в державі», як говорили тоді польські політики. І саме в цьому була причина конфлікту між Запорозькою Січчю й Польщею. Один політичний організм входив у другий, один виключав другий. Тимто й така завзята боротьба між Запорозькою Січчю й Польщею.

Чи була можлива співпраця Запорозької Січі з Польщею? Така співпраця була 1621. р., коли козаки, під проводом Петра Конашевича Сагайдачного, разом із польськими військами взяли участь у битві з турками під Хотінням. Вона була й у шведській й московській війні з початку XVII. століття. Але така співпраця була тільки хвилинна. Її викликали були окремішні обставини, з одного боку, те, що Польща потребувала військової допомоги, а з другого боку — Запорозька Січ теж потребувала відпочинку в війнах із Польщею, щоб за той час зміцнити свої сили. Але, коли ці

обставини минулися, як-стій відновлялася війна між Запорозькою Січчю й Польщею. Це показувало, що між Січчю й Польщею не могло бути постійного миру. Тут була суперечність інтересів, яку можна було вирішити тільки насильним способом: або знищити польське панування на східній Україні, й тут повстала б українська держава, збудована козаччиною, або знищити Запорозьку Січ. У 1638. році, десять років перед виступом Богдана Хмельницького, могло здаватися, що прийде друга можливість, бо польська влада простягнула була свою руку й за Запорозьку Січ.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗРИВАЄ БОРотьБУ З ПОЛЬЩЕЮ.

Після погрому з 1638. здавалося, що козаччина на Запорозжжі, відтята від хліборобської України, звяжеться тільки зі степом і набере чисто степового характеру. Тоді вона могла б була ввійти цілком у боротьбу з турецько-татарським світом. Автім це була б конечність для запорозької козаччини, бо тільки в боротьбі з музулманським світом козаки могли знайти засоби до життя.

І дійсно, в найближчих роках по 1638. р. Запорозька Січ починає морські походи на турецькі й татарські міста на побережжі Чорного й Озівського моря. Тоді запорозжці входять у спілку з донськими козаками, тоді в більшому числі починають іти до московського війська. Могло здаватися, що Запорозька Січ перестане вязати себе з інтересами України.

Але сталося инакше. В 1648. році емігрант із хліборобської України, Богдан Хмельницький, кинув Запорозьку Січ у війну з Польщею, зовсім відвернув її від боротьби з татарами й турками і знову звязав її з хліборобською Україною, а то й навіть із національними інтересами України. На-

стала нова доба в історії Запорозької Січі, доба — одна з найкращих у її історії, бо своєю боротьбою з Польщею Запорозька Січ спричинилася до знищення польського панування на східній Україні й до будови української держави над Дніпром.

Коли Богдан Хмельницький із'явився на Запорожжі, коли зібрав біля себе коло 300 козаків, що тоді пробували на запорозьких степах з тим, щоб підняти якусь акцію проти Польщі й пімститися таким чином за свої кривди, то могло здаватися, що всього цього перевести неможливо. На Запорозькій Січі стояла тоді залога, зложена з 500 реєстрових козаків і 300 людей польського війська, і ця залога могла зробити кінець усім цим заходам Хмельницького. Та сталося інакше. Вирішна тут була подія, що коли залогу вислано на Хмельницького, то реєстровці перейшли на бік Хмельницького, й тоді польський відділ перебито. Хмельницький як-стій опанував Січ, його вибрали гетьманом, і він, діставши татарську поміч, почав війну з Польщею.

Його перемоги над Жовтими Водами й під Корсунем відразу поставили Запорозьку Січ високо, вона тепер тісно звязала себе з хліборобською Україною. Це вже боролася з Польщею не тільки запорозька козаччина, але козаччина взагалі та інші суспільні класи; тепер і селянство зірвало повстання, до нього пристало й міщанство, пристала навіть дрібна українська шляхта. Боротьба ставала всенародною, українською. Битва під Пилявцями знову скінчилася перемогою Хмельницького. Це рішило справу, суспільна боротьба пішла тепер широким річищем і дійшла аж до західніх окраїн України. Похід на Львів і на Замостя був великим

стратегічним ділом, який загрожував існуванню польської держави. Польща валилася, на українських землях повставала українська держава. Серед таких обставин вїзд Богдана Хмельницького до Києва 1649. р., серед нечуваного захоплення всіх українських суспільних верств, означав великий політичний переворот на Україні. Богдан Хмельницький став відразу володарем українських земель. Це був уже не гетьман Запорозької Січі, а гетьман — України.

І дальша війна була вже не — війна Запорозької Січі з Польщею, а війна України з Польщею. Битва під Зборовом показала знову мілітарну перевагу України над Польщею, хоч зрада татар не дала використати цієї переваги. Треба було зробити спробу замиритися з Польщею. І зборівська умова мала саме таке значіння. Вона створювала українську територію, де панівним чинником мала стати хліборобська козаччина. Це був уже зародень нової української держави, яка поки-що мала залишатися в політичному союзі з Польщею. Хліборобська козаччина станула тепер на першому пляні — Запорозька Січ перестала бути політичним осередком козаччини. Січовий отаман, якого вибрано зараз таки тоді, коли Богдан Хмельницький подався на Польщу, не міг рівнятися ані значінням, ані владою з гетьманом України. З усього було видно, що рямці, в яких містився політично-суспільний розвиток Запорозької Січі, були вже за вузькі, бо українська визвольна боротьба розвинулася в великих розмірах.

Серед таких обставин зборівська умова не могла відповідати українським політичним змаганням, хоч і означала великий поступ у політич-

ному розвитку України. Вона викликала в українських масах невдоволення, головню через те, що створена нею автономна Україна не обіймала цілої української території, яка була під Польщею, і що українського війська мало бути тільки 40.000, решта ж козаків і селян, які брали участь у дотеперішній війні з Польщею, мала вертатися на села і сповняти там свої обов'язки супроти панів. Наслідок був такий, що де в яких місцях України вибухло повстання, звернене не тільки проти шляхти, а й проти нової української влади на Україні, проти самого гетьмана. Це повстання здушено, але воно виявляло, що серед таких обставин збудувати українсько-козацьку державу не така легка справа.

В тих часах прийшло вперше й до розриву між гетьманом і Запорозькою Січчю. На Січі вибрано гетьманом Худолія. Цим актом Запорозька Січ хотіла відділити себе від хліборобської України, де саме повсталала українська держава. Так само й інші ватажки на Запорожжі виступили зовсім незалежно, не бажаючи піддаватись гетьманській владі Хмельницького. Всі ці антигетьманські виступи Хмельницький своєю залізною рукою знівечив, але вони свідчили про те, що справа відносин Запорозької Січі тай узагалі Запорожжя до хліборобської України незвичайно важна, і що звідтіль може вийти небезпека для будови української держави.

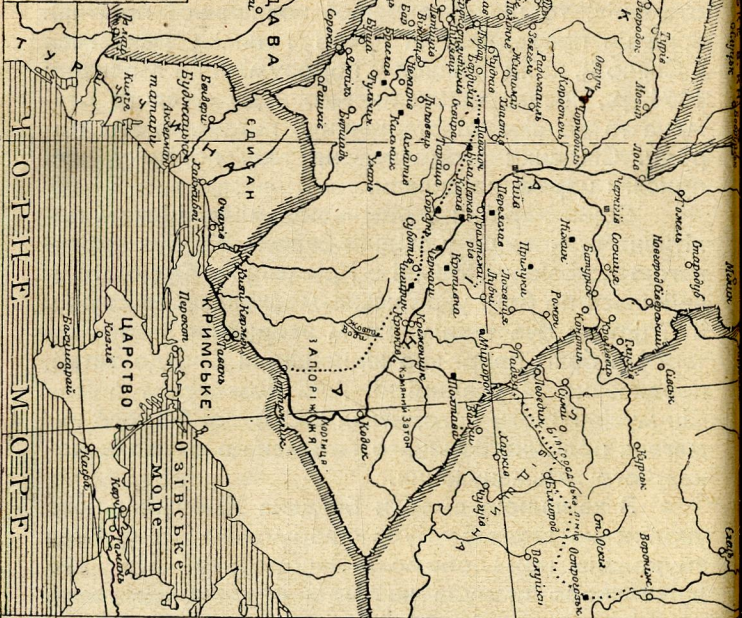
Та доки жив Богдан Хмельницький, доти Запорозька Січ не могла здобути собі незалежного становища від гетьманської влади, що так високо станула на хліборобській Україні. Тимто січовики брали участь у дальшій війні Хмельницького

з Польщею. По битві під Берестечком, коли на Україну насунули знову польські війська, й почалася еміграція населення з Правобережжя на Слобожанщину (Слобідську Україну), Запорожжя теж дістало нових емігрантів. Це могло тим більше статися, що Кримська Орда була тоді в союзі з Україною, й на Запорожжі перервалася на якийсь час боротьба з татарами. Можемо з великою ймовірністю припустити, що й у битві під Батогом брали участь січовики. Тай узагалі видно, що хоч Запорозька Січ за гетьманування Богдана Хмельницького мала своїх окремих кошових отаманів, то ніякої окремої зовнішньої політики вона не провадила. А проте гетьман рахувався з Січчю й, коли ввійшов у порозуміння з Москвою 1654. р., вислав також письмо й до січового отамана та до січової старшини й питався в них поради. Січовики згодилися на таку політику, хоч присяги цареві не склали.

Союз України з Москвою змінив цілком політичне становище у східній Європі. Він був проти вагою до союзу Польщі з Кримською Ордою. Січ найшлася по боці українсько-московського союзу, й її фронт був таким чином звернений проти татар. Це було природне відношення Січі до татар, переказане їй традицією. Але незабаром опісля Січ мусіла знову погодитися з Ордою, бо того вимагала політика Великого Гетьмана в останніх роках його гетьманування.

З хвилиною смерті Богдана Хмельницького українська держава була сформована. Вона була збудована при допомозі Запорозької Січі, але дуже скоро станула на своїх власних підставах.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
ПІД ЧАС ІМЕЛІНЧУНИНИ
1748. Листе
■ границі держави
● позначені міста
..... похід Е. Кавалішського 1638

А ці підстави були далеко ширші від тої основи, що на ній опиралася Запорозька Січ.

Держава Хмельницького була збудована на європейський лад. На це вказував її політичний і суспільний лад. Тимчасом Запорозька Січ залишилася при своєму політично-суспільному ладі зперед 1648. року. Цей лад був, очевидно, далеко простіший, тимто Запорозька Січ у своєму розвитку стояла поза державою Хмельницького. Тому то, коли між цією державою й Січчю гетьман потрапив удержати тісний звязок, то, очевидно, точка тяжкості цілого державного життя не могла лежати у примітивній Січі, а на хліборобській Україні. Осередком українського державного життя була резиденція гетьмана, Чигирин, і Чигирин залишився ним аж до упадку української держави на Правобережжі. Але ж відмінний характер держави Хмельницького й Запорозької Січі був причиною, що між ними не було повної єдності. Навіть під залізною рукою Великого Гетьмана доходило до того, що Запорозька Січ стала осередком опозиції проти гетьмана. Та, не зважаючи на це, Січ усе ж визнавала владу гетьмана України й мусіла виректися своєї окремішньої політики.

Це могло статися аж тоді, коли Великого Гетьмана не стало.

ВІЙНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ЗА ЙВАНА ВИГОВСЬКОГО.

Гетьманування Йвана Виговського означало зміну не тільки зовнішньої політики, отже зміну відносин української держави до Москви та Польщі, але і зміну відносин Запорозької Січі до української держави. Почалася нова доба в історії Запорозької Січі, доба, в якій Січ стала опозиційним чинником до гетьманської України. Це мало свої глибокі причини.

Українська держава, що її збудував Богдан Хмельницький, мала, як ми вже сказали, суспільний лад подібний до суспільного ладу в тодішніх європейських державах. Був він, очевидячки, подібний і також до суспільного ладу, на якому опиралася польська держава, й який вона завела була на Україні. Різниця була тільки в тому, що в українській державі панщина мала куди лагідніші форми, ніж у Польщі, і що, замість польських магнатів та польської дрібної шляхти, тут була козацька старшина та рядове козацтво. Лад цей зовсім різнився від суспільного ладу на Запорозькій Січі. Очевидячки, він не вдовольяв широких мас населення, які не ввійшли в склад козацького стану й на далі залишалися »посполитими«, обов'язаними до деяких повинностей на користь козацтва, чи шлях-

ти. Це й було причиною, що багато невдоволених покидало українську державу й емігрувало на Запорозжя. Населення Запорозжя, й самої Запорозької Січі, було настроєне неприхильно до суспільного ладу в українській державі. З цього вийшли неприявні виступи Запорозької Січі супроти української держави.

Зате верховодні кола в українській державі ставлялися неприхильно до Запорозької Січі. Вони не могли не бачити, що Січ є захистом опозиції до української держави. Вони знали, що через те й суспільний лад не дасться усталити на Україні, що кожної хвилини можна сподіватися суспільних заворушень, які найдуть підтрим у Січі. Тимто й між українською державою й Запорозькою Січчю не могло бути згоди. Те, що гетьманська Україна й Запорозька Січ мали між собою багато спільних інтересів, лиху зарадити не могло. Правда, політичний лад і передовсім військова організація в українській державі брали собі зразки зі Січі. Але ж суспільні суперечности були над усе це сильніші й довели до конфліктів між українською державою й Запорозькою Січчю.

Почалося від того, що Запорозька Січ не хотіла визнати за важний вибір Івана Виговського на гетьмана. Там виробився погляд, що тільки того можна визнати за гетьмана, кого вибрали на Січі. А Виговський ще й тому не мав прихильности в січовиків, бо був кандидатом козацької старшини, козацької аристократії, й його політика мусіла йти по лінії інтересів тих, що його поставили на гетьмана. Це і прискіпило розрив між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю.

На Лівобережній Україні, на погряниччі між

гетьманською Україною й Січчю, там, де можна було кожної хвилини віддатися під опіку Січі, почалася опозиція проти Виговського. На чолі її став полтавський полковник Мартин Пушкар. Спираючися на невдоволені маси, Пушкар зібрав коло себе більші сили, рахуючи на поміч Запорозької Січі, де кошовим був тоді Барабаш. І Січовики прийшли йому на поміч, і так Запорозька Січ почала війну з гетьманською Україною. Це був початок тої суперечности, яка склалася між українською державою й Запорозькою Січчю.

Почалася боротьба між українською козащиною, і ця боротьба дуже була на руку московським політикам. Вони дуже добре знали, що тільки безладдям на Україні Москва зможе здобути там для себе вплив і не допустити до зміцнення української держави. Тимто повстання Пушкаря тай іще до того участь Запорозької Січі в ньому йшло по лінії московських інтересів. Хвилина була грізна для України. Тоді мало рішитися, чи українська держава вдержиться надалі зі своїм політично-суспільним ладом, збудованим на європейський зразок, чи, може, Україну обхопить соціальна революція під протекцією Запорозької Січі, яка, очевидно, мусіла тоді вести до цілковитого безладдя.

Справа рішилася скоро. В 1658. році прийшло до битви під Полтавою, де війська українського гетьмана здобули цілковиту перемогу над військами Пушкаря й над запорожцями.

Українська держава була врятована, але перемога не була повна, бо зі Запорозькою Січчю до остаточного порохунку не дійшло. Гетьман Виговський бачив, що за повстанцями Пушкаря стоїть

Москва, і що вона найнебезпечніший ворог України. До цього ж Польща й не думала випустати зі своїх рук Україну. Це й примусило його занехати збройну акцію проти Запорозької Січі. Запорозька Січ залишилася й надалі самостійною й почувалася незалежною від гетьманської України. І тут саме була дальша небезпека для української держави.

І така небезпека виявилася незабаром після битви під Полтавою. Між українською державою й Запорозькою Січчю прийшло знову до війни. Сталося це тоді, коли кошовим на Січі став Іван Сірко.

Іван Сірко — знаменитий полководець, визначний знавець способів боротьби з татарами, людина з незалежницькими почуттями, чоловік діла, простолінійний характер, овіяний думками провадити Запорозьку Січ до слави й до незалежності, той Сірко був як-найгірший політик. Для нього Січ була всім, вона, на його погляд, повинна була залишитися серцем України. Усе, що не погоджувалося з інтересами Запорозької Січі, було для нього вороже. Ворожий був для нього політично-суспільний лад, що повстав на гетьманській Україні, ворожа була для нього гетьманська українська держава з політичним осередком у Чигирині, ворожа — бо не могла признати за Січчю першорядної й вирішної ролі на Україні. Цим пояснюється й його відношення до гетьмана Івана Виговського.

Відомо, що політика Івана Виговського, який гадацьким договором ізв'язав себе з Польщею, довела до війни його з Москвою й до великої битви під Конотопом 1659 р. З допомогою татар Вигов-

ський у цій битві вчинив страшний погром московським військам. Це був великий тріумф України над Москвою, який повинен був раз на все усунути з України московську небезпеку.

Та Сірко ваги цієї події для України не зрозумів. Перед його очима стояли тільки інтереси Запорозької Січі й її боротьба з татарами. Тимто коли Виговський увійшов у союз із Кримом, щоб розправитися з Москвою, то в його очах він ставав противником січових інтересів. Тому то незабаром після битви під Конотопом Сірко напав на Крим і таким чином відтягнув татарські війська від дальшої воєнної акції з Виговським проти Москви. До того ще сам вирушив на самого Виговського й обложив його столицю Чигирин.

Очевидячки, це попсувало зовсім дальшу акцію Виговського щодо Москви. Виговський мусів поспішати на оборону української держави перед Сірком і покинув Лівобережжя, яке як-стій заняли московські війська...

Справа ця викликала упадок Івана Виговського. Поява московських військ на Лівобережжі й запорожців зі Сірком на Правобережній Україні викликала велике збентеження на Україні. На Лівобережжі вибухло повстання проти Виговського, яке поширилося й на правий беріг України, де оголосив себе гетьманом уманський полковник Михайло Ханенко. Але ж він не здобув для себе ширшого признання, очі козацтва звернулися тоді на Юрія Хмельницького, його й вибрали козаки гетьманом. Здавалося, що справу вирішить зброя, але сталося инакше. Коли під Германівкою війська Юрія Хмельницького стрінулися з військами Ів. Виговського, тоді майже всі козаки ві-

дійшли від Виговського й перекинулися до Юрія Хмельницького. При Виговськiм залишилося наймане військо, а коли й воно заявилося проти нього, тоді Виговський зрікся гетьманської булави.

Так закінчилося гетьманування Івана Виговського. Гетьманом став Юрій Хмельницький, за яким заявився Сірко з запорожцями. За гетьманування Виговського Запорозька Січ стала до боротьби з гетьманською Україною. Боротьба скінчилася перемогою Запорозької Січі, а упадком переможця зпід Конотопу. Запорозька Січ відіграла важну роль в цілій цій справі, хоч та роль корисна для України не була. Вона причинилася до зросту безладдя на Україні, знівечила змагання українського уряду до того, щоб стати незалежно від Москви, вона довела до того, що московські впливи на Україні сильно розрослися.

ПЕРЕВАГА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ НА УКРАЇНІ

(1659—1668).

За гетьманування Івана Виговського Запорозька Січ почала вмішуватися в політичні справи української держави. По упадку цього гетьмана такий стан тягся далі, і вплив Запорозької Січі став навіть більший. Те, що вона виступила проти Виговського й поставила гетьманом Юрія Хмельницького — відповідало Січовій традиції, яка ніби то давала право Січі ставити гетьманів для України. Та коли Юрій Хмельницький зрікся гетьманства, й українська держава розпалася на дві частини, на Правобережну, де гетьманом став Тетеря, й Лівобережну, де за гетьманську булаву боролися між собою Сомко й Золотаренко, то значіння Січі на Україні ще більше зросло.

Тетеря дуже скоро втратив свою популярність через те, що занадто звязався був з Польщею, на Лівобережжі Сомко що правда здобув перевагу, але він мав проти себе в широких народніх масах опозицію, яка незлюбила його за те, що попирав козацьку старшину. В такому становищі, коли невдоволення на Україні скрізь поширилося, здавалося, що тільки Запорозька Січ може принести зміну на ліпше. На Січі проголошували во-

рожнечу до Польщі і взагалі незалежність від чужого панування. Крім того, там проголошували во-
рожнечу проти козацької аристократії, яка витво-
рилася була на гетьманській Україні. Усе це для
широких мас було симпатичне, тимто, коли на Січі
вибрали гетьманом Івана Брюховецького, й він по-
клав собі думку здобути собі владу на гетьман-
ській Україні, то очі рядового козацтва зараз-таки
звернулися на нього.

Отож коли в Ніжені зібралася загальна ко-
зацька Рада для вибору гетьмана (звана в історії
»Чорною Радою«), то там вибрали гетьманом
України Івана Брюховецького. Це була перемога
демагогічних гасел Брюховецького, який проголо-
шував, що вищі суспільні верстви треба знищити,
і що на Україні повинен настати такий суспільний
лад, у якому не було б панів, а була б повна су-
спільна рівність. Це була й перемога Запорозької
Січі. Її вибранець став гетьманом України.

Тимчасом на Січі вибрали кошовим знову
Івана Сірка. Сірко був прихильником Брюховець-
кого, але тільки так довго, поки не вийшла на верх
московфільська політика Брюховецького.

Спершу до розриву між Січчю й Брюховець-
ким не доходило, бо на Січі вибрали були кошо-
вим Щербину, який стояв у згоді з Брюховецьким.
Щойно дальша московфільська політика Брюхо-
вецького попсувала відносини між Брюховецьким
і Січчю. Відомо, що Брюховецький у своїй москво-
фільській політиці дійшов до того, що просив у мо-
сковського уряду, щоб навіть на Січі настановити
московських воеводів, та щоб у Кодаку стояла мо-
сковська залога. Це викликало велике обурення на

Січі. Це ж наче повторювалися давні часи, коли в Кодаку стояла польська залога.

Запорожжя поставилося вороже до Брюховецького, хоч і не стануло й на боці противника Брюховецького, гетьмана Петра Дорошенка. А проте навіть така нейтральність Січі пошкодила Брюховецькому. Втративши популярність на гетьманській Україні, він теж уже підмоги з Січі не міг сподіватися. Січ відреклася свого колишнього вибранця. А коли в 1668. р. зібралася Рада в Гадячім, а опісля в Чигирині, де рішено виступити проти Москви, то запорожці теж узяли участь у цій Раді й визнали Петра Дорошенка за гетьмана України.

Але приязнь між гетьманом Петром Дорошенком і Січчю довга не була. Коли Брюховецького вбито, й Петро Дорошенко став єдиним гетьманом України, Січ була ще якийсь час із ним у згоді, але ж незабаром опісля дійшло до розриву.

Січ не хотіла йти шляхом політики Петра Дорошенка, а гетьман не думав піддавати політику української держави під накази, що йшли з Запорожжя.

УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА Й ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ЗА ПЕТРА ДОРОШЕНКА Й ІВАНА САМОЙЛОВИЧА.

Настанова Петра Дорошенка гетьманом України означала кінець переваги Запорозької Січі на Україні. Петро Дорошенко був ставлеником Кримської Орди. Це свідчило про те, що він свою політику, яка мала за мету здобути незалежність України від Москви й Польщі, зіпре на союз із Кримською Ордою й Туреччиною, хоч би це й не йшло по лінії інтересів Запорозької Січі.

Січі нелегко було погодитися з тим, що вона втратила свій перший голос на Україні, як це було за часів Івана Брюховецького. Це й було причиною, що вона станула в опозиції до гетьмана Петра Дорошенка, виставляла своїх кандидатів на гетьманство й лучилася з його противниками.

Кандидатом на гетьманство від Запорозької Січі став Степан Удовиченко. Він проголосив себе гетьманом України й пішов походом на Дорошенка. Щоб побороти свого противника, Удовиченко ввійшов у порозуміння з татарами. З їх допомогою йому вдалося опанувати Полтаву, Гадяче, Лубні й інші міста на Лівобережній Україні. А тимчасом на Січі з'явився ще один кандидат до гетьманської булави: Петро Суховій (Суховієнко). Він теж увійшов у союз із татарами й опанував пів-

денну частину Лівобережжя. Взагалі видко було, що Січ за всяку ціну хоче поставити на Україні гетьмана зі своєї руки, й через те тільки збільшувала безлад на Україні, як проти Дорошенка виступив іще й Ханенко, ставленик Польщі.

Та Січі цим разом не вдалося здобути переваги. Петро Дорошенко звязався з Туреччиною, з її допомогою пішов війною на Польщу, вигнав поляків із Правобережної України й опанував і Лівобережжя. Це попсувало всі пляни Суховієнка й Запорозької Січі, але Січ боротьби з гетьманом Дорошенком не закинула. І коли на Правобережній Україні виступив проти Дорошенка іще раз Ханенко, то Січ як-стій станула по його боці. Але й цим разом вона нічого не скористала. Ханенка побив Дорошенко, що за той час дістав поміч від татар, і Ханенко втік на Січ.

Січ справу програла, а проте її війна з гетьманом Дорошенком дуже багато причинилася до того, що Україна не могла стати зовсім незалежною від Польщі й Москви. Січовики мали на оці свої власні інтереси, хотіли мати політичну перевагу на Україні, але, виступаючи проти її гетьмана, розвалювали українську державу. І з цього погляду політика Січі йшла не по лінії інтересів України, а по лінії інтересів Польщі й Москви. І коли 1676. р. разом з упадком гетьмана Дорошенка на Правобережжі перестала існувати українська держава, то це в великій мірі наслідки політики Запорозької Січі, таксамо як і те, що українська держава на Лівобережжі підпала під вплив Московщини. Січ, хоч і несвідомо, працювала для Польщі й Москви. Справі не допомгло те, що з кінцем гетьманування Дорошенка кошовий Іван Сірко станув

при боці гетьмана. Було вже за пізно, Сіркова злука з Дорошенком не могла вже направити справи.

Упадок української держави на Правобережжі мав і на становище Запорозької Січі свій вплив. Перемога Самойловича й московських військ над Дорошенком означала зміцнення залежності України від Москви, вона втягала Україну в вир інтересів московської держави.

А московська політика мала тоді на оці боротьбу з Кримською Ордою. В цій боротьбі мала взяти участь і українська держава й Запорозька Січ. А що тоді дійшло до зближення між Польщею й Московією, то таким чином узагалі підготовлювалася спілка, коаліція проти музулманського світу. В 1687. р. почався воєнний похід, у якому під проводом гетьмана Івана Самойловича взяло участь 100.000 московських і 50.000 українських військ. До цих військ прилучилися пізніш і запорожці. Але похід скінчився нещасливо головню тому, що татари підпалювали степ і таким чином унеможливили дальший похід союзників на Крим. Кримська акція заламалася. Але для Запорозької Січі це не мало великої ваги. Для неї важніші були відносини до української держави, де тимчасом після усунення Самойловича став гетьманом Іван Мазепа.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА Й ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ЗА ІВАНА МАЗЕПИ. — БИТВА ПІД ПОЛТАВОЮ.

З гетьмануванням Івана Мазепи відносини між українською державою й Запорозькою Січчю почали псуватися. Причиною цьому була, з одного боку, внутрішня політика нового гетьмана, з другого — змагання Запорозької Січі мати як-найбільше свободи супроти гетьманської України.

Гетьман Іван Мазепа був того погляду, що українська держава може спиратися тільки на такий суспільний лад, на який спиралися тодішні європейські держави. Це означало, — упривілеюване становище вищих суспільних верств і приниження нижчих. З таким поглядом не могла погодитися Запорозька Січ, що не знала суспільних нерівностей. Запорожці були противні всяким привілеям, тимто для них гетьманська Україна була несимпатична, а то й небезпечна. Автім Запорозька Січ була дуже залежна з господарського погляду від гетьманської України. Запорожці, як ми вже згадували, не могли себе вижити зі свого краю, багато з них узимі переходило на гетьманську Україну. Не бувало й без того, що вони дошкулювали місцевій людності, шукаючи за живою, а це, ясна річ, викликавало невдоволення українських державних урядовців.

Але найважливіша причина неприязного становища Січі до української держави була та, що гетьман Мазепа згодився на московський плян побудувати над річкою Самарою кріпости, де мали стояти гетьманські й московські війська. Це було зроблене зі стратегічних причин, бо ці оборонні замки мали стати підпорою в війні з татарами й турками. Але ж рівночасно вони мали бути й забезпеченням перед якоюсь небажаною для України й Росії акцією січовиків. І саме тому січовики поставилися вороже до цих плянів.

А проте до якогось повного розриву між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю не прийшло. На те й не було тоді часу, бо Росія тимчасом почала 1689. р. знову похід на Крим, і до нього, крім гетьманської України, втягнуто й Січ. Січовики з охотою пішли на війну проти свого вічного ворога, але цей похід не вдався, і січовики вернулися ні з чим на Січ. Це було причиною невдоволення на Січі. Для неї війна була фінансовою konieczністю, але Січ на якусь ясну політику не здобулася. Вона почала шукати зближення то з Кримом, то з Польщею, то знову з Москвою й гетьманською Україною. Через таку неясну політику Січ не могла вести якусь солідарну акцію. Тимто коли на Запорожжі з'явився Петрик і при допомозі Кримської Орди зчинив боротьбу з гетьманською Україною, то тільки частина січовиків пішла за ним.

Петрик мав думку повалити суспільний лад, що був на Гетьманщині. Він виступав проти козацької аристократії. Але рівночасно він хотів і відірвати Україну від зв'язку з Росією. І саме це було причиною, чому січовики не пішли за Петри-

ком, хоч і як його демаґогічні гасла були для них приманчиві. Вони розриву з Росією не бажали, бо вона могла їм бути помічна в війні з татарами та давала їм усякі гостинці. А що тодішня політика й гетьманської України йшла по шляху порозуміння з Росією, то це вможливило спільний похід гетьманських, січових і російських військ 1695. і 1697. рр. на турецькі міста над Чорним і Озівським морем. Січовики робили собі великі надії з приводу цієї війни, а отже війна не принесла великих успіхів, і 1699. р. прийшло до миру між Росією й Туреччиною.

Для Запорозької Січі скінчилася нагода вести війну. Вона мусіла з наказу царя війну закинути — і зараз-таки знайшлася в тяжкому становищі. Запорожці рёмствували, що татарам назад віддано кріпости: Кізик-Кермен, Тавань, Шаґінґірей і Нустріт-Кермен, та що недалеко Січі збудовано Каміннозатонський замок. Але відповідного шляху для політики на Січі не находили, там шукали різних шляхів. У тому часі запорожці то миряться з Кримом і виступають проти гетьмана й царя, то знову розривають мир із Кримом і просять у царя вибачення та нападають на татарів. Незабаром нападають на царських післанців, то знову не солідаризуються з тими січовиками, що таке зробили, просять у царя платні й обіцяють йому вірно служити. Одне слово — тут не видно ніякої провідної політичної думки, усе залежне від випадкових обставин і настрою січовиків.

З таким сусідом нелегка була справа. Тимто гетьман Мазепа ставився до Запорозької Січі неприхильно. А порозуміння між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю було утруднене вже

й тим, що січовики, роздратовані Каміннозатонською кріпостью, не склали цареві присяги. Порозуміння з нею, союз із Січчю, були для гетьмана Мазепи неможливі так довго, доки він не бачив можливости порвати з Росією.

Автім Мазепа хотів використати прихильність царя Петра I., щоб Січ приборкати. Він радив цареві забрати січовикам край над рікою Самарою, до якого вони мали претенсію. Цей край, мовляв, повинен би належати до української держави, Кодак слід було б теж обсадити гетьманськими військами. Здавалося, що цим разом нарешті дійде до збройної розправи між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю. Але тимчасом скоїлася подія, що цілком змінила політичне становище на Україні.

Гетьман Іван Мазепа задумав порвати з Росією й увійшов у порозуміння зі шведським королем. Вислідом цього був союз українсько-шведський і війна України з Росією.

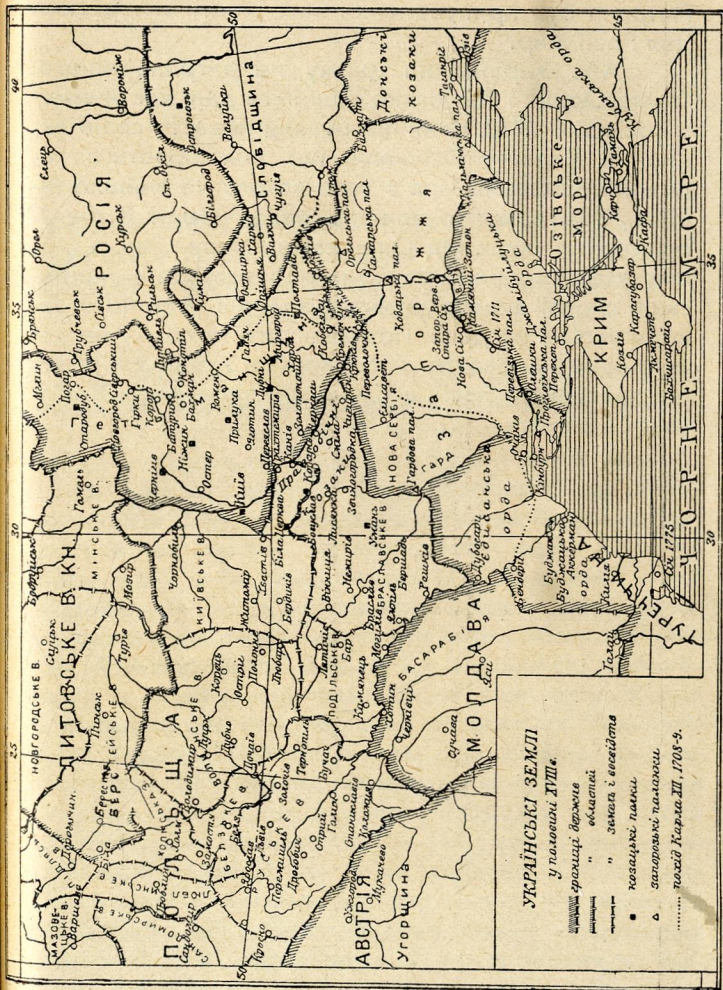
Для Січі прийшла теж вирішна хвилина. Січ не могла залишатися німим свідком великих подій. Тодішній кошовий Кость Гордієнко рішив стати при боці гетьмана Івана Мазепи й зірвати боротьбу з Росією. За ним пішла частина січовиків, але на Січі в часі неприязности Гордієнка як-стій прийшло до безладдя. Одні хотіли получитися з Мазепою й Гордієнком, інші хотіли шукати порозуміння з царем. А тимчасом події розвивалися дуже швидко. Гетьманські й Гордієнкові війська сполучилися зі шведськими військами, зближалася вирішна хвилина. Січовики таки погодилися між собою й постановили в союзі з Кримською Ордою виступити проти Росії. Але до того всього

вже не дійшло, бо за той час московські війська скоро вирушили на Січ, здобули її і зруйнували. Доля Січі рішилася остаточно під Полтавою.

Після прогри під Полтавою 1709. р. частина січовиків утекла на татарську територію, частина добралася до Бендерів, де сполучилася з гетьманськими військами Мазепи. Недоля зєднала тепер січовиків із гетьманськими військами. Коли Мазепа вмер, на Раді, в якій узяли участь і січовики, вибрано гетьманом Пилипа Орлика. Між урядом Орлика й січовиками дійшло тоді до повного порозуміння, укладено точки спільної політичної програми. Основою цього порозуміння була дальша війна з Росією — з допомогою Кримської Орди. Тоді прийшло до порозуміння й у спірних справах, які були між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю. Тоді укладено, що гетьман має подбати про те, щоб край над Самарою та кріпости над Дніпром були віддані запорожцям. Таксамо Терехтемирів і Дніпро від Переволочної та країна від Ворскла мали належати до Запорозької Січі.

Усе це було приготуванням до війни з Росією, яка мала закінчитися повним відірванням України від Росії. В обороні України стала Туреччина, що в листопаді 1710. року оповістила Росії війну. До війни втягнуто, очевидно, й Кримську Орду. Війна почалася зараз. Хан подався з військом на Лівобережну Україну, а Орлик і Гордієнко пішли на Правобережжя й облягли Білу Церкву. Облога не повелася, але війну мала остаточно рішити Туреччина, яка вислала велику армію над Прут. Там турецькі війська стрінулися з московськими. Турки окружили московське військо з усіх боків, і цар

Петро І. був приневолений заключити некорисний для Росії мир.

Але Україна на цьому не виграла нічого. Тимто Орлик і Гордієнко рішилися далі вести війну з Росією. В 1712. вони пробували повести свою акцію на Україні, рахували, що там зірветься загальне повстання, але з того всього не вийшло нічого. Запорожці пішли під владу Орди й під її опікою оснували під Олешками »Нову Січ«, а Орлик подався на еміграцію і пробував іще в українській справі дипломатичних заходів. Але його заходи успіхів не дали. Полтавського погрому не далося вже направити. Гетьманська Україна підпала під залежність Росії, а Січ — під залежність Кримської Орди.

ПОЛІТИЧНО-СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ Й ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ВІД ВИСТУПУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ПОЛТАВСЬКОГО ПОГРОМУ 1709. Р.

Хліборобська Україна й Запорозька Січ були звесь час від виступу Богдана Хмельницького по 1712. рік окремими політичними організаціями. Наслідки полтавського погрому були і для хліборобської України і для Січі дуже некорисні. І ця спільна неволя злучила обидва організми бодай на короткий час разом, бо передтим і один і другий ішов своїм окремим шляхом. Цей подвійний шлях української історії не був випадковий. Він був наслідком відмінного характеру хліборобської України й Запорозької Січі. А ця відмінність виявлялася в різних напрямках. Вона вже була видна і в природних географічних обставинах. Гетьманська Україна була простором куди більша, ніж Запорозька Січ, тимто, очевидно, й гетьманська Україна мала далеко ширшу підставу для свого розвитку, ніж Запорозька Січ та й узагалі Запорожжя. Проявлялося це дуже виразно в господарській ділянці. Гетьманська Україна це був наскрізь хліборобський край завдяки своєму родючому ґрунтові. З хліборобством було, очевидно, зв'язане скотарство, а було тут поширене й ловецтво

та рибальство завдяки великому багатству всякого звіря. Наслідком того продукція гетьманської України була далеко більша, ніж продукція Запорозжя. Головним предметом вивозової торгівлі було збіжжя, побіч нього шкіри, тютюн, горілка й полотна. Це вможливлювало рівновагу торговельного білянсу гетьманської України, до якої привозили: сукна, шовкові матерії, сапян, зброю, шкіряні вироби, вино й т. ин. Наслідком більшої продукції більша кількість людей могла на гетьманській Україні прогодуватися, й населення було тут густіше, ніж на Запорозжжі.

Інакше воно було на Запорозжжі. Там не було передовсім приватної земельної власности. — землю там приділювали, тай то лише на один рік. Через те хлібороби часто змінювали місце свого побуту. Самі ж січовики зовсім хліборобством не займалися. І хліборобство взагалі не було головним заняттям людности Запорозжя. Тут більшу вагу для людности мало скотарство, а побіч нього рибальство. І бжільництво входило тут у рахубу.

У такій господарці Запорозжя не мало великої продукції, тимто з господарського погляду воно було сильно залежне від хліборобської України. Звідси на Запорозжя привозили збіжжя, сіль, вино, промислові вироби й передовсім зброю, а все те знову приходило на Україну зі західньої Європи через Польщу.

Відповідно до такого господарського стану людність на Запорозжжі була дуже рідонька, вона купчилася близько Запорозької Січі. Автім головна причина, що Запорозжя не могло розвинути-ся ліпше з господарського погляду — це була

татарська небезпека. Кількість людности на Запорозжжі мінялася навіть протягом року, бо деякі мешканці Запорозжжя йшли зимувати на гетьманську Україну. З другого боку, з гетьманської України йшли люди й на Запорозжжя, їх гнали туди воєнні злидні, які переживала Правобережна Україна, почавши від другої половини XVII. століття. Через те межа між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю затиралася. З цього приводу доходило навіть до суперечок між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю. Такою спірною землею були країни над річкою Самарою, де поселилися були емігранти з гетьманської України. Січовики не хотіли на таке поселення дозволити, й це було одною з причин напружених відносин між українською державою й Січчю, особливо за гетьмана Івана Мазепи. Але ж куди більше суперечностей між цими двома українськими політичними організаціями було в суспільній ділянці.

Суспільний лад української держави, збудованої гетьманом Богданом Хмельницьким, склався був на європейський зразок. Ця українська держава визнавала станові привілеї. Такі привілеї мали: козацтво, духовенство й міщанство. Козацтво це було тесаме, що шляхта в інших державах. Воно ділилося на дві частини, на вище й нижче. Вище козацтво, так звана козацька старшина, відповідало шляхецькій аристократії в інших державах. Це була козацька аристократія. Її економічна підстава це були великі земельні посілости, які старшина діставала як приділи, звязані з урядами, й які незабаром ставали власністю поодиноких козацьких родин. Таким чином, в українській дер-

жаві на місці польського магнатства витворилися українські великі земельні власники.

Гібіч старшини стояло рядове козацтво. Це — середня і дрібна шляхта в інших державах. Її суспільне становище спиралося на земельну власність. Це була вільна суспільна верства, що була обов'язана до військової служби, вона мала доступ до державних урядів і до загально-козацьких зборів, званих «чорними радами». Від повстання української держави 1648. р. до битви під Полтавою в 1709. р. козацька верства пройшла деякі зміни. До часів Петра Дорошенка козацтво, особливо на Правобережжі, зовсім не було замкненою в собі суспільною верствою. Воєнний стан, який тягнувся довго, був причиною, що до війни треба було все нового людського матеріялу, тимто в ряди козацтва приймали все нові групи міщан, чи селян. Через те аж до часів Івана Самойловича між козацтвом, міщанством і селянством не було зовсім виразного розмежування. Аж коли на лівобережжі за Івана Самоїловича настали спокійніші часи, козацтво почало спрокволу замикатися саме в собі й не допускати до себе тих, що стояли поза ним. За Івана Мазепи це вже була довершена подія, тим більше, що в цьому напрямі йшла внутрішня політика гетьмана Мазепи.

Але й між самим козацтвом настали в цю добу важні зміни. Між козацькою старшиною й рядовим козацтвом почала зарисовуватися прірва, що поширювалася ввесь час і за часів Самойловича й Мазепи відділила одну частину козацтва від другої. Старшина стала козацькою аристократією, яка мала у своїх руках уряди і зв'язані з урядами великі земельні посілості; рядове ж козац-

тво залишилося без змоги діставатися до цих урядів і до великих земельних посіlostей. Через те між одною й другою частиною козацтва витворилася згодом суперечність інтересів, яка инколи викликувала між ними взаємні ворожі настрої, й то з цього приводу повставали деякі різькі події. Такі події виринули особливо після скинення з гетьманства Івана Самойловича — за Мазепи. Тоді почалися розрухи рядового козацтва проти старшини, яку підозрівали, що вона намагається завести, замість гетьманського єдиновластя — панування козацької аристократії.

Побіч козацтва стояла шляхта, яка була українською й була з малими винятками православної віри. Її суспільне становище опиралося на земельній посілости таксамо, як у козацтва. Цей стан не був численний, бо переважна частина української шляхти перейшла в козацтво.

Визначне суспільне становище займало українське православне духовенство, особливо вище. Воно мало земельні посілости, звязані з духовним урядом, а земельні маєтки, що належали до православної церкви, були великі так, що церква була великим земельним власником на Україні.

Третім станом, який мав свої окремі привілеї, було міщанство. Воно жило то з торгівлі, то з ремесла. Але одне і друге не було тоді у східній Європі добре розвинене, тимто українське міщанство не могло рівнятися щодо свого матеріального становища, а через те й щодо політичного значіння з міщанством західньої Європи.

Найнижча суспільна верства було селянство. Це були дрібні хлібороби. З повстанням української держави становище селянства покращало.

А проте селяни були обов'язані до деяких повинностей супроти пана-діди́ча. Ці повинності не були тяжкі, обмежувалися до обов'язку: гатити греблі, збирати сіно й возити дрова. За цю добу ці повинності, ця панщина збільшилася так, що за Мазепи селянин був обов'язаний два дні на тиждень працювати для пана-діди́ча.

Такий був суспільний лад ув українській державі. Подібний він був до суспільного ладу в інших європейських державах, отже і в Польщі. Це був лад аристократичний, де тільки вищі верстви, — у нас козацтво, — були в державі повноправні. Головна маса народу — селянство — не мала в державі політичних прав, зате ж мала на собі обов'язки, які за гетьманування Івана Мазепи зблизилися до тих, що були тоді в середній Європі і в Польщі. Це був суспільний лад, що був тісно зв'язаний з господарським розвитком тодішньої Європи, тимто й відповідав тодішній історичній добі. І тому, коли в нашій українській державі був саме такий а не инакший лад, то це доказ, що він мав усякі дані піти таким самим шляхом, яким пішла Європа в XIX. і XX. столітті. І він пішов би був таким шляхом, коли б не те, що цілий політичний суспільний розвиток перервався з упадком української держави.

Інакше було воно в цій добі з цього погляду на Запорозькій Січі. Повстання Богдана Хмельницького й його визвольна війна з Польщею на Запорозькій Січі великих змін не принесли. Навіть за Богдана Хмельницького Січ залишилася політично-військовою організацією, окремою від його держави, хоч Січ і признавала Хмельницького своїм зверхником. На Січі політично-суспіль-

ний лад залишався в засаді такий самий, як перед 1648. роком. Суспільний лад спирався тут на спільне посідання землі. Це був, так сказати, первісний комунізм, де нема приватної земельної власності, нема тому, що земля не має більшої господарської ціни. І саме на Запорозжжі так було. Хліборобство не було на Січі підставою господарства; на першому пляні стояло таки скотарство та ловецтво. Через те й не було маєткових різниць у січовиків. Але навіть у тієї людности, що поселилася на Запорозжжі, у так званих козаків-зимовиків, теж маєткових різниць не було. Козаки-зимовики вліті пробували на Запорозжжі, а на зиму йшли на хліборобську Україну, тимто на Запорозжжі взимі було мало людей (узагалі їх тут було небагато). Ця мандрівка із Запорозжжя на гетьманську Україну, з другого боку—еміграція селян, що не хотіли сповняти панщизняних обов'язків, з гетьманської України на Запорозжжя, була причиною, що на Запорозжжі не могло бути устаткованого суспільного ладу. Населення Запорозжжя не було тісно зв'язане зі землею, воно було, так сказати б, у безнастанному міграційному руху, тимто і стан володіння землею не був устаткований. Через те, що на Запорозжжі землі було за багато, а людей за мало, то земля не мала ціни, тимто тут не витворилася якась суспільна верства, що спиралася б на хліборобство. Отак на Запорозжжі були первісні суспільні обставини, де не було ні суспільних верств, ні суспільних суперечностей. Але такий суспільний лад був, очевидячки, суперечністю до того, що було на гетьманській Україні.

Населення Запорозжжя й Січі складалося з емігрантів із гетьманської України. На Запо-

рожджя йшли люди, що не хотіли погодитися зі суспільним ладом на гетьманській Україні. Це були селяни, які не хотіли сповняти панщизняних повинностей. Вони тікали на Запорожжя, там могли бути вільні від тих обов'язків, які накладала дома на них гетьманська держава. Через те Запорожжя в очах селян було краєм безмежної свободи й волі. Воно притягало до себе всіх тих, що були невдоволені й шукали кращої долі.

Такий вигляд Запорожжя, разом із Січчю, був дуже небажаний для гетьманської держави. Можливість еміграції на Запорожжя, на Січ, не допускала до устаткування суспільного ладу на Україні. Та можливість спричиняла те, що опозиція проти вищих суспільних верств на гетьманській Україні виступала сміліше, — вона ж усе в остаточному випадку рахувала на поміч Запорозької Січі. Автім світогляд, виплеканий на Запорожжі, поширювся й на мешканців хліборобської України. Тут він витворив тип українця зі становим світоглядом, який не хотів погодитися з державними порядками. Таким чином, Запорожжя, разом зі своїм осердком Січчю, мало некорисний вплив на українську державу тієї доби. Вона була суперечністю до Гетьманщини. Між цими двома частинами України, між українською державою з гетьманами на чолі та Запорозькою Січчю, була суперечність інтересів, яка їх взаємну ворожнечу й доводила, як ми бачили, навіть до війни між ними. Це була дуже прикра картина з історії України тих часів. Вона причинилася до того, що українська держава не могла так зміцніти, щоб мати силу опертися сусідам, які прямували до її розвалу.

Але не тільки з суспільного погляду між хлі-

д. Закарпатська мошанка;

моя дитина становим світоглядом.

Ана Тішківська

боробською гетьманською Україною і степовою Запорозькою Січею була суперечність. Вона видна була й у політичній ділянці.

Українська держава спиралася на хліборобське господарство, на земельну власність. Усі уряди були тісно звязані з посіданням землі. Ціла територія української держави, чи за Богдана Хмельницького, тоді, коли вона була простором найбільша, чи після Дорошенка, коли вона обіймала тільки Лівобережну Україну — ділилася на округи, звані полками, а полки й собі ділилися на менші округи, на — сотні. На чолі полкових округ стояли полковники, на чолі сотенних округ були сотники. При них була старшина, полкова, чи то сотенна, вона мала адміністраційну, судову й військову владу. Кожний такий уряд був звязаний із посіданням землі.

Побіч цих місцевих урядів, були осередні, вони творили так звану генеральну старшину. Старшина ця складалася з таких урядовців: генеральний писар, що управляв генеральною канцелярією, генеральний підскарбій, що завідував фінансами, генеральний обозний, що мав під своїм оком пушки (артилерію), генеральний осавул, що був прибічним урядовцем гетьмана (по-теперішньому — адютант), і генеральний суддя, який проводив на генеральному суді. Це, сказати б по-нинішньому — були міністри. Рада генеральної старшини, це ніби теперішня рада міністрів.

*

В українській державі козацької доби не було розмежування між адміністраційною, військовою, судовою та законодавною владою. Військові достойники були водночас адміністрацій-

ними урядовцями й суддями. Тільки й ними були козаки. Та деякі більші міста мали своїх окремих урядовців і окремих суддів. Таксамо шляхта мала своїх окремих суддів.

На чолі держави стояв гетьман, його вибирали на необмежений час. Це означало, що влада гетьмана була досмертна, хоч і мало хто з гетьманів у цій добі утримувався на гетьманстві до кінця свого життя. До таких гетьманів належав Богдан Хмельницький, Іван Брюховецький та Іван Мазепа. Але інші утрачали свою владу раніше, ще перед своєю смертю, н. пр., Іван Виговський, Петро Дорошенко, Демян Многогрішний і Іван Самойлович. Але таке зараннє усунення з гетьманства не було вислідом правних постанов, а наслідком політичних переворотів, які не раз повторялися на Україні. Владу гетьмана уважали за найвищу владу в державі, вона не була перед ніким відповідальна в державі. Це видно особливо з часів Богдана Хмельницького. А проте влада гетьмана була обмежена. Тільки за Великого Гетьмана вона була абсолютна, а так її обмежувала так звана Старшинська й Генеральна Рада, а то бувало навіть що й Чорна Рада.

*

Законодатна влада в українській державі цієї доби не була остаточно сформована. Її виконувала Старшинська Рада й Генеральна Рада, але між ними не було виразного розмежування, і раз до першого голосу приходила Старшинська Рада, то знов иншим разом Генеральна Рада мала перше слово.

Генеральна Рада, це була рада козацтва, бо в ній мали право брати участь усі козаки. Її на-

живали ще деколи й «Чорною Радою», і в ній брали участь так звана козацька «чернь», себто, побіч козацької старшини, і прості козаки. Генеральна Рада повсталала на Січі, і звідтіль її перенесли й до гетьманської України. За Богдана Хмельницького вона значіння не мала. А проте її скликали 1654. року. В цій Раді брали участь тільки козаки. Але пізніше склад Генеральної Ради поширено, в ній брали участь і міщани. Так було 1657. р. на Раді, що вибрала за гетьмана Івана Виговського. Характеристична була Генеральна Рада з 1663. року, коли вибрано гетьманом Івана Брюховецького. В ній у великій кількості взяла участь козацька чернь, але були на ній і міщани. При виборі Дем'яна Многогрішного в 1669. р. і міщани брали участь у Генеральній Раді. Таксамо було при виборі гетьманом Івана Самойловича 1672. року. Крім міщанства, в Генеральній Раді брало участь і вище духовенство. Вершком значіння Генеральної, чи то Чорної Ради був 1663. рік, коли козацька «чернь» накиннула свою волю старшині й вибрала гетьманом січового кошового Івана Брюховецького. Але згодом значіння Чорної Ради падає. За гетьманування Самойловича й Мазепи її зовсім не скликували.

Побіч Чорної, чи то Генеральної Ради, була Старшинська Рада. Склад її був не все однаковий. За Богдана Хмельницького вона складалася тільки з генеральної старшини, себто, з центральних урядовців. Але, почавши від другої половини XVII. століття, до Старшинської Ради почали покликувати полковників. Та бувало й таке, що, побіч генеральної старшини й полковників, у Старшинській

Раді брали участь і інші старшини козацького війська.

Крім козацьких достойників, у Старшинській Раді брали участь і представники міст, а саме бурмістри й віти. Так було в Старшинських Радах із рр. 1666., 1671., 1672., 1690. і 1693.

Щодо духовенства, то є звістки, що у Старшинських Радах 1650., 1658., 1665. і 1668. рр. брав участь і київський митрополит.

Старшинська Рада мала більше значіння, ніж Генеральна Рада. Її скликували частіше, вона підготовляла все для рішень Генеральній Раді, й на Генеральній Раді мала звичайно вирішний вплив. Взагалі Старшинська Рада, вже через свій склад (до неї належали представники трьох станів: козацтва, духовенства й міщанства), мала значіння велике. Вона була немов би українським соймом, що вирішував усі найважливіші справи держави. Сойм цей складався з представників трьох станів, подібно, як воно було тоді в інших європейських державах. Тільки ж ці представники станів не виходили з вибору. Генеральна Старшина й полковники входили в Старшинську Раду на тій підставі, що займали ці свої уряди, а інших козацьких представників іменували полковники в порозумінні з генеральною старшиною.

Важні зміни на цьому полі принесла конституція Орлика (1710.). Вона точку тяжкості клала на Генеральну Раду, куди мали належати й делегати, вибрані козаками в полках. Щодо селян (посполитих), то вони взагалі не брали участі в політичному житті держави. Вийнятком була тільки Чорна Рада 1663. року — в ній брали участь і селяни.

Инакший цілком був політичний лад на Запорожжі. Як ми бачили, на гетьманській Україні всі уряди були тісно зв'язані з посіданням землі, вони мали характер військово-адміністративний. На Січі уряди мали чисто військовий характер. Усі уряди виходили тут із вибору, час урядування тягся тільки один рік. Навіть уряд начальника Січі, кошового отамана, і той тривав тільки один рік. Через те на Січі не було безперервності в управі Січчю й у її політиці. А часті вибори, які нерозривно проходили бурливо, причинялися до того, що на Січі не могли устаткуватися відносини. Все тут залежало від цього чи того вибору. Це викликало почуття непевності й безладдя. Саме цим пояснюється змінлива політика Запорозької Січі за весь час її існування.

Побіч кошового отамана, були тут на самій Січі: суддя, осавул і писар. Це була начальницька старшина на Січі. Інші достойники називалися молодшою старшиною. Ціле військо ділилося на курені, над ними була курінна старшина з курінними отаманами на чолі.

Ціла територія Запорожжя ділилася на паланки. Паланок було спершу п'ять, пізніш вісім. У кожній паланці була кріпость, де пробувала управа паланки.

Найвищою владою на Запорожжі була Військова Рада, зложена з січовиків. Вона рішала всі важніші справи, отже: вибирала старшину, розподілювала землю, рішала про мир чи війну та й узагалі про політику Січі, й нарешті вона була судом, де рішалися судові справи. Якоїсь Старшинської Ради на Січі не було. Військова, чи то Січова Рада була найвищою владою, й вона сильно обмежу-

вала владу кошового отамана. Усе, бувало, залежало від настрою січовиків. Бувало таке, що Січова Рада скидала з отаманства кошового, коли вона була з нього невдоволена.

Усе те показувало, що на Січі були дуже неустатковані політичні відносини. В порівнянні чи з гетьманською Україною, чи з іншими європейськими державами вони були далеко простіші, але й відповідали простому суспільному ладові Запорозжя. Розглядаючи політичний лад Запорозжя, ми відчуваємо, що ми маємо тут до діла з чимось первісним, з чимось іще дуже невикінченим, з якоюсь першою добою політичного розвитку. Очевидячки, такий політичний лад (таксамо, як і суспільний, як ми бачили) відрізнявся від політичного ладу на гетьманській Україні, він був до нього суперечністю.

Цим і пояснюється, чому Січ увесь той час була в опозиції до української гетьманської держави. Гетьман Богдан Хмельницький це вже дуже добре бачив, але міркував, що Запорозьку Січ треба тісно зв'язати з українською державою, хоч і напевно не думав робити тут уступки коштом політично-суспільного ладу української держави. А проте, коли почав переговори з Москвою, вислав був письмо до січового отамана та до січової старшини, питаючи в них їх поради в цій такій важній справі. Це була уступка, що її робив Січі Богдан Хмельницький. Але так узагалі політичне відношення Січі до гетьманської держави ніколи не було з'ясоване. З одного боку, видно, що Січ ніби зв'язана з гетьманською державою, з другого ж боку, Січ іде собі зовсім самотійно, а то й веде — як ми вище бачили — опозицію супроти гетьман-

ської України. Взагалі на Січі був такий погляд, що вона має право встрявати до справ української гетьманської держави. Тимто січова старшина рішуче заявляла, що при виборі гетьмана України Січ мусить мати голос. Тому січовики й не хотіли признати Івана Виговського за гетьмана, бо його вибрано гетьманом не на Січі. Таксамо січовики не хотіли признати гетьманом Петра Дорошенка й щойно тоді його признали, коли ще раз дійшло до вибору Дорошенка на козацькій Раді, в якій узяли участь і січовики. Взагалі видно, що січовики вважали за своє право брати участь у козацькій Раді, й дійсно вони часом таки брали участь аж до упадку Дорошенка. Але по упадку української держави на Правобережжі, відколи став гетьманом Самойлович, січовики вже не брали участи в козацьких Радах. Таксамо було й за Мазепи.

Щодо Старшинської Ради, то в ній січовики як органічна частина участи не брали, а тільки часом висилали від себе на Старшинську Раду послів. В конституції Орлика з 1710. року є теж мова про послів із Запорозжя.

З того всього видно, які були неустатковані відносини між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю. Навіть справа зверхности не була як-слід поставлена. Запорозька Січ то признавала зверхність української держави, то знову за свого зверхника вважала Москву, а то й нікого не визнавала за зверхника. Такі неясні політичні відносини виклика́ли між українською державою й Запорозькою Січчю непорозуміння. Вони причинялися до того, що між обома цими політичними організаціями доходило до ворожнечі, а то й, як ми бачили, й до війни. Ворожий настрій був по обох боках. На-

приклад, гетьман Мазепа був такого погляду, що, мовляв, треба б силою зброї знищити «прокляте гніздо їх (січовиків), Січ». А на Січі говорили в 1704. році, що треба йти війною на гетьманську Україну, щоб, мовляв, «побити арендаторів і панів та зруйнувати старшинські салітрові майдани поблизу Запорожжя». Взаїмна ворожнеча зайшла вже тоді дуже далеко.

Таким чином значіння Запорозької Січі для України основно змінилося від часу, коли повстала українська держава. До 1648. року це була єдина країна, де була українська влада. Січ уможливила війну України з Польщею й дала початок українській державі. Але, сповнивши це діло, вона і сповнила те найліпше, що могла дати Україні. Її дальше існування не мало для України такої ваги, як давніше. Запорозька Січ після 1648. р. не відповідала ані зі суспільного, ані з політичного, ані з культурного погляду українському життю. Зі своїм простим ладом вона залишалась надалі й не мала даних до вищого розвитку. У цьому розвитку вона залишилася позаду гетьманської України, відмінна від неї своїм змістом, а подібна до неї тільки формами військового ладу. Як організація простіша, із своїм простим суспільним і політичним ладом, вона виховувала людей, що відповідали таким простим обставинам. Запорожець — людина відважна, здатна до військових справ, хоробра, а то й геройська, людина звикла до небезпеки життя, тимто й навіть очайдушна, — усе готов був віддати своє життя там, де треба було щось добути. Така людина, очевидно, не любить підпорядковуватися волі інших. Вона піддається їй тільки тоді, коли бачить аж наглядно конечність

підпорядкуватися. Тимто січовики слухали свого отамана в часі воєнного походу, але в мирі козацька маса не раз накидала кошовим отаманам свою волю. Робити опозицію до січової влади, скидати її зарання з урядів — це була на Січі звичайна подія. Вибори нової влади йшли серед загального вдоволення, та немов на те, щоб по якомусь часі виступити проти тієї самої влади, осудити її і скинути. Це явища, які ми бачимо в історії все там, де маса прийшла до голосу, й де вона не розуміє громадської дисципліни. Такі відносини доводять, очевидячки, до анархії, і справді на Січі видно часто таку анархію. Тільки часті воєнні походи, які січовики відбували, берегли Січ від повного упадку, від розкладу.

Ясна річ, що для української держави таке сусідство корисне не було. Степовий світогляд, що витворився на Запорожжі, поширювався, як ми вже згадували, між людністю на гетьманській Україні, він витворював тип українця-степовика. А такий тип не міг себе вкласти в рямці держави, збудованої на європейський лад. Тимто він і стояв у опозиції до цієї держави й викликавав заколот і безладдя в державі. І коли українська держава не могла вдержати своєї незалежності, яку мала в останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, коли нарешті на Правобережжі впала, а на Лівобережжі підпала під московську зверхність, то причина цьому не тільки зовнішні політичні обставини, не тільки те, що Січ неприхильно ставилася до гетьманської України, але й те, що в самій-таки гетьманській державі були люди зі »степовим світоглядом«, типи — запозичені з Запорожжя. І саме в цьому був некорисний вплив

Січі на українську державу. Січ сповнила своє корисне завдання перед 1648. роком. Але вже і в цій добі її існування було некорисне для розвитку політичного життя України. Була можливість, щоб Січ тісно звязалася з українською державою й пішла політичним шляхом гетьманської України. Але в цій добі до того не дійшло. Запорозька Січ залишилася тільки степовою появою, — її дальший розвиток перервало зруйнування її московськими військами.

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА Й ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ВІД БИТВИ ПІД ПОЛТАВОЮ (1709.) ДО ЇХ УПАДКУ.

Битва під Полтавою 1709. року мала величезну вагу для дальшої долі й гетьманської України й Запорозької Січі. Від того часу українська держава з гетьманами втратила свою політичну самостійність, зійшла на становище залежності не тільки вже від царя, але взагалі від московської держави. Це вже не була унія двох держав, як було досі, хоч Україна в цій унії не мала рівнорядного становища. Українська держава стала супроти московської держави васальна.

Таксамо погані наслідки мав полтавський бій для Запорозької Січі. Її цілком розгромлено, й січовики оснували собі Січ на татарській території. Давні запорозькі землі дісталися під панування Росії. Та 1734. р. січовики вернулися за дозволом російського уряду знову на Запорожжя й тут станули новим кешем, оснували нову Січ, відому в історії під назвою «Нова Січ».

І на Україні знову знайшлися одна побіч одної дві політичні організації: гетьманська українська держава й Запорозька Січ, подібно, як воно було перед 1709. роком. Але тепер, очевидно, політичні відносини були вже зовсім инакші. О-

бидві українські держави були позбавлені політичної самостійности, обидві вони підлягали Росії. Гетьманська Україна мусіла тепер погодитися з тим, що тут не все навіть була гетьманська влада, що, замість неї, правила тут так звана «Малоросійська Колегія», накинена Україні московським урядом. Тай узагалі московський уряд умішувався раз-у-раз у внутрішні справи української держави. Те саме було й із Запорозькою Січчю. Вона підлягала комендантові московських військ на Україні.

Цей натиск Росії на обидва українські державні організми був причиною, що ані одному, ані другому не було змоги змагатися поміж собою. Між ними не було ніяких неприязних виступів, хоч не було між ними й якогось порозуміння. Коли 1750. Січ віддали під зверхність гетьманської України, то Січ і не думала цього визнавати й ішла зовсім самостійно, не оглядалася на гетьманський уряд. А суперечка за країну над річкою Самарою, до якої мала претенсію й гетьманська Україна й Запорозька Січ, була причиною, що відносини між ними бували часом неприязні. Могло б було прийти й до якогось конфлікту, коли б не московський натиск на обидві держави. У війні, що її вела Росія з Туреччиною від 1735. до 1739. року, Січ брала активну участь, а гетьманська Україна мусіла для війська постачати харчі. Автім Росія почала погрожуавти одній і другій своєю кольонізаційною політикою. Російський уряд почав, почавши від 1730. року, будувати кріпости й заселявати погряничний пояс між гетьманською Україною та Січчю військовими кольоністами: сербами, українцями й москалями. Крім того, московські дідичі з пів-

денної частини гетьманської України, що сусідувала з Запорозжям, пробували засісти на запорозьких землях і тамошнє населення зтягти собі на службу. Виходило на те, що ця смуга мала стати підвалиною московського панування на Україні, та що вона водночас мала відділити гетьманську Україну від Січової. Очевидячки, це загрожувало інтересам одної і другої й унеможливлювало всяку співпрацю між ними, яка могла б повернутися проти російського натиску. Таким чином гетьманську Україну й Запорозьку Січ обезсилено, вони обидві мусіли в безсилі приглядатися, як московські поміщики й урядовці захоплюють їх землі. Це було питання вже не дуже далекого часу, коли обидва українські державні організми мала стрінути політична катастрофа. Росія за всяку ціну поклала собі дійти до берегів Чорного моря, тимто й рішила знищити політичну окремішність України. Катастрофа спала на обидві українські держави майже рівночасно. В 1764. скасовано гетьманат, в 1775. російські війська зруйнували Запорозьку Січ, а 1782. р. російський уряд скасував автономію колишньої гетьманської держави.

Україна втратила свою політичну окремішність, стала провінцією російської держави.

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА Й ЗАПОРОЗЬКА СІЧ ІЗ ПОЛІТИЧНО - СУСПІЛЬНОГО ПОГЛЯДУ ВІД БИТВИ ПІД ПОЛТАВОЮ ДО КІНЦЯ ЇХ ІСНУВАННЯ.

В цій добі зайшла велика зміна в відносинах гетьманської України й Запорозької Січі і з суспільного, і з політичного погляду.

Загально можна сказати, що обидві ці українські держави (бо Запорозька Січ у цій добі з чисто військової організації стала державою) зблизилися одна до одної з суспільного й політичного погляду. Пішло воно з того, що Запорозька Січ зі суспільного погляду стала подібніша до гетьманської України в порівнянні з попередньою добою.

Суспільний лад у гетьманській державі йшов далі тим самим шляхом, що й перше. Поодинокі суспільні верстви існували далі, тільки ж тепер прийшло до більшого їх відокремлення одної від одної.

На вершку суспільної будови стояла верства великих земельних власників. Її склад змінився по 1709. році. Побіч давніх козацьких аристократичних родів появилися московські дворяни, що дістали земельні посілости на Україні, які поконфісковано прихильникам гетьмана Мазепи. Це була приватна велика земельна власність. Побіч неї були ще так звані »рангові маєтності«, зв'язані

з урядами, але ці маєтності залишалися звичайно в руках тої самої родини. Крім цього, були ще великі земельні посілости, що належали до церкви.

Верства великих земельних власників що раз більше замикалася сама в собі. Це були магнати-дідичі, які порозводили великі фільваркові господарства, маючи доволі робітних рук у так званих «посполитих». А «посполиті» були обов'язані два дні на тиждень працювати на полі пана-дідича, крім того, вони мали обов'язок зі свого хазяйства складати данини в натурі. Великі земельні власники, це була верства, що, завдяки виробництву хліборобських продуктів, могла брати участь і в заграничній торгівлі й експортувати збіжжя, воли, юхт, віск, лій, сало, олій, щітину, вовну, горілку, тютюн, хміль і т. и. Ці продукти вивозили до середньої й західньої Європи.

Найближче до цієї аристократії стояло родове козацтво. Воно теж жило з хліборобства, мало земельні посілости середньої і дрібної величини. Ця верства була досить численна й після селян, т. зв. посполитих, була найчисленніша. За переписом із 1764. р. голов козацьких родин нараховували на 363.000. З цього виходило б, що число козацької верстви треба рахувати на яких 1,800.000 людей, число поважне, коли зважити, що всього налєсення гетьманської України налічували тоді на чотири й пів міліона. Козацтво відрізняло себе від «посполитого» селянства не тільки тим, що було вільне від панщини, але й тим, що було обов'язане до військової служби. А українська армія налічувала до 1735. р. 50.000 людей. Пізніше стан її був менчий, бо постійного війська було тільки 30.000, а 20.000 запасових. Часом було війська тільки

20.000, бо не було фондів удержувати більше військо. Козацька верства починала замикатися сама в собі й відмежовуватися від інших верств. Але заки вона була не відмежувалася, то траплялося таке, що міщани, а то й селяни, переходили до козаків. Та ще бувало й таке, що козаки, бажаючи ухилитися від військової служби, або через довгі переходили до «посполитих».

Щодо міщанства, то воно не проходило в цій добі якихось змін. Воно й надалі було тоді слабою верствою з економічного погляду, таксамо, як і в попередній. Жило то з ремесла, то з торгівлі. Але ані одне, ані друге не було тоді як-слід розвинуте. Ремесло тільки в невеликій мірі заспокоювало потреби місцевої людности, треба було привозити промислові вироби зі середньої й західньої Європи, а в торгівлі хліборобськими продуктами міщанство мало великого суперника в великих земельних власниках.

Становище селянства було подібне до становища селянства в середній Європі. А проте воно не було таке тяжке, як у Польщі. Були й тут спроби завести кріпацтво, але 1742. р. селянам дозволено переходити від одного діди́ча до другого, і так залишилося до кінця існування української держави.

Суспільний лад гетьманської України спирався головню на хліборобське господарство, а це господарство знову було тісно звязане з панщиною. Тільки завдяки панщині можна було продукувати так багато з хліборобства та зі скотарства, тільки панщизняний лад міг доводити до того, що ця продукція перевищала потреби місцевого спожитку, та що й надвишку з нього можна було вивозити за грانیцю. А це було конечне — щоб зрів-

новажити торговельний білянс, бо із заграниці гетьманська Україна мусіла привозити багато товарів промислових. Коли це все зважити, то зрозуміємо, чому гетьманські уряди обстоювали konieczність панщини в українській державі. Це була політика тодішніх європейських держав, звязана з таким господарським розвитком.

Запорозька Січ у порівнянні з попередньою добою зі суспільного погляду пішла наперед. Через те, що Кримська Орда попала в занепад, не було вже таких татарських наїздів на українські землі, як за попередньої доби, тимто й на Запорозжжі настали спокійніші часи. Через те й населення в Запорозжжі збільшилося, хоч усе ж воно було таки рідоньке. Воно поділялося на січову старшину, рядових січовиків, так званих »молотників«, цебто таких, що мали стати січовиками, й на запорозьке поспільство. Січовики жили на Січі, а поспільство проживало на цілому Запорозжжі, хоч переважно від Січі недалеко. Та, крім того, витворилася ще тут верства, зложена з російських урядовців та поміщиків, які часто самовільно захоплювали запорозьку землю. Між населенням Запорозжжя бували й російські військові осадчі.

На Запорозжжі самі січовики не займалися хліборобством, а тільки скотарством і ловецтвом, та провадили заграничну торгівлю. На Січі був розвинений і промисел, що служив для воєнних цілей. Але запорозьке суспільство займалося, побіч скотарства й ловецтва, і хліборобством. Ніколи перше на Запорозжжі не було так сильно розвинене хліборобство, як у цій останній добі, хоч до якоїсь більшої продукції не дійшло. Не дійшло, бо не було попиту на збіжжя. Не треба забувати,

що на Січі населення все ж не було чисельне. З кінцем існування Запорозької Січі, за кошового Петра Кальнишевського, населення Запорожжя заходами цього кошового сильно збільшилося, але дальший розвиток заселення Запорожжя відбувся вже після зруйнування Запорозької Січі.

Як давніше, так і в цій добі гетьманська Україна й Запорозька Січ були окремі політичні організації. Гетьманська Україна, як ми вже згадали, не мала вже того становища супроти Москви, що давніше, вона ж стала її васалем. Політичний лад її змінився на самому верху, бо ж, замість гетьмана, російський уряд поставив тут так звану «Малоросійську Колегію» й не допускав до вибору гетьмана. Так було по смерті Івана Скоропадського й Данила Апостола. Зайшла зміна й у відношенні начальної влади в українській державі до адміністрації. Виборність урядів дуже обмежено, урядовців, головно вищих, назначував гетьман, а як його не було, то московський уряд. Це означало зміцнення начальної влади на некористь старшинських родів, які мали претенсію до козацьких урядів.

Важні зміни пройшло й судівництво за гетьманування Кирила Розумовського. Його відділили від адміністрації, як воно було тоді в інших європейських державах. Тоді зреформували й скарбову адміністрацію. Хоч адміністрація в гетьманській державі була в козацьких руках, то проте вона мала всестановий, загально-державний характер. Козацькій адміністрації підлягало ціле населення української держави з виїнятком тільки вищого духовенства й міст із німецьким правом,

хоч полковники й над такими містами простягали свою владу.

Коли адміністрація — так сказати б — зміцніла й зцентралізувалася, то цього не можна сказати про законодавчу владу — вона в своєму розвитку наперед не поступила. Конституція гетьмана Орлика з 1710. року створювала український сойм, який мав складатися з генеральної старшини, з полковників, зі сотників, з делегатів, вибраних із кожного полку, та з делегатів від Запорозької Січі. Це означало демократизацію політичного життя в гетьманській державі. Але до того не дійшло. Конституція Орлика залишилася на папері, а єдиною законодавчою владою була Старшинська Рада, зложена з членів Генеральної Старшини й полковників. Про виборних членів до цієї Ради не було вже мови, таксамо, як не було мови й про козацьку Раду. Взагалі видно, що й на законодавчому полі аристократичний напрям здобув перевагу.

Таким чином політичний розвиток у гетьманській державі пішов шляхом до аристократизму. Це відповідало тодішньому розвитку європейських держав. Але такий політичний розвиток не поглибив тепер уже різниці між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю, бо й Січ пішла тим самим шляхом.

Не зважаючи на те, що людність Запорозжя в цій добі збільшилася, бо, крім січовиків, були на Запорозжжі й так звані «посполиті», — єдиним станом, що мав усі політичні права, залишилися січовики, тільки вони мали доступ до управи запорозькою державою з правом військової служби. Запорозьке поспільство таких прав не мало, воно

було, так сказати б, у підданстві Січі. Людність Запорозжя була обов'язана давати данину для січовиків натураліями та грошима, й таких данин було досить багато. Що січовики були упривілежованою суспільною верствою в запорозькій державі, то це означало політичний аристократизм. Колишня Січ була ворогом польських аристократичних порядків на Україні. Вона була ворогом такого суспільно-політичного ладу, який склався в гетьманській Україні, почавши від Богдана Хмельницького. Але тепер Січ, відновлена в 1734. році, сама завела в себе аристократичні порядки. Тимто тепер уже не було між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю на суспільно - політичному полі суперечностей, і в цій добі не видно ніякого неприязного відношення одної політичної організації до другої. Автім на це вплинули ще й інші обставини.

Перемога під Полтавою 1709. року дала Росії змогу здобути важкий голос ув українських справах. Січовикам дозволено повернутися на Запорозжя в 1734. р., але вони тепер підлягали владі команданта російських військ, що стояли на Україні. Російський уряд бажав назначувати старшин сам, хоч січовики цього не слухали й таки самі вибирали собі старшину. Тоді укладено инакший плян. У 1750. році Січ піддано під владу гетьмана Кирила Розумовського. Російський уряд думав, що з допомогою українського гетьмана зможе запевнити собі вплив на Запорозьку Січ. Але це теж до цілі не довело. Січовики й не думали піддаватися наказам гетьманського уряду. Січ була й надалі самостійна й супроти гетьманської України й супроти Росії. Заходи Орлика, що змагав до полі-

тичного об'єднання обох українських держав, залишилися на папері так, як і ціла його конституція.

Дальший розвиток політичних подій у XVIII. столітті пішов у напрямі політичного відмежування обох українських держав, хоч вони мали й тепер деякі спільні справи. Такою справою було те, що Росія почала загрожувати самостійности й гетьманської України й Запорозької Січі. А ця загроза вийшла з того, що московський уряд почав у пограничній смузі між гетьманською Україною й Запорозькою Січчю будувати кріпости й заселявати край військовими кольоністами. Тим московське панування опоясувало обидві українські держави й відділяло одну від одної з територіального погляду. Це теж було причиною, що між ними не було в цій добі неприязного відношення, хоч і не було якоїсь політичної співпраці. Та на це все вже й часу не було, бо під московськими ударами обидві держави незабаром упали.

*
**

Існування двох українських держав у козацькій добі, Гетьманщини й Запорозької Січі, не можна вважати за корисне явище, ставлячися до них із політичного погляду. Політичне розчленування ніодному народові ніколи не виходило на користь. Старовинні греки мали багато держав, тимто вони ніколи й не були й не стали визначною політичною силою. Політичне розчленування Італії в середньовіччі й у нових часах аж до другої половини XIX. століття було причиною, що Італія не виявляла більшої політичної сили й підпадала під владу чужинців. Те саме було з Німеччиною з кінцем середньовіччя й у нових часах, аж до повстання німецького цісарства в 1870. році. Те саме,

очевидячки, було й з Україною, коли вона за княжої доби розпалася була на кілька, а то й кільканацять держав. Та ще до того в козацькій добі існували одна побіч одної дві українські держави, що сильно різнилися між собою й були суперечними між собою явищами.

Запорозька Січ старша від гетьманської держави, але в своєму розвитку станула майже на місці, тимто й залишилася з кожного погляду все молодію, бо тут усе були дуже прості обставини. Вона багато причинилася до повалення польського панування на Україні й до повстання на хліборобській Україні української держави, але ніколи з цією новою державою не обєдналася, а далі залишалася собою. А нова держава, збудована Богданом Хмельницьким, мала підстави європейські, не запорозькі. Тимто державу Богдана Хмельницького не можна вважати твором Запорозької Січі на хліборобській Україні на більший розмір — а твором від Січі відмінним. Тимто й між гетьманською державою й Запорозькою Січчю була весь час суперечність інтересів — як це ми бачили — від 1648. до 1709. року. Тут і трагізм української історії того часу. Колишня Запорозька Січ, що вможливила повстання української держави в хліборобській Україні й тому на той час така цінна, стала опісля перешкодою для правильного розвитку гетьманської України й таким чином стала шкідливим чинником ув українській історії. Повалення Івана Виговського, великого переможця Москви зпід Конотопу, й Петра Дорошенка — було в великій частині справою Запорозької Січі. А це ж були вирішні хвилини в історії України.

Правда, відновлена Запорозька Січ 1734. р.,

т. зв. «Нова Січ», не стояла вже в опозиції до гетьманської України, але це вже не мало більшої ваги, бо доля України вже була тоді вирішена, й обидві держави впали під ударом тяжкої московської руки.

Вони залишилися тільки в традиції нашого громадянства. Але ця традиція так у нас за темнилася, що на першому місці в нас поставлено Запорозьку Січ, а не — гетьманську державу. І тому, коли в 1917. році почалася визвольна боротьба України, то наше громадянство при будіванні держави ставило собі перед очі Запорозьку Січ, а не гетьманську Україну, збудовану нашим найбільшим гетьманом...

Але ж, як видно з цього нариса, і як критичний вгляд у нашу історію показує, Запорозька Січ, хоч і цінне явище в історії України, хоч і уможливила повстання української держави на хліборобській Україні, то проте поставити її нарівні з Гетьманщиною не можна.

Держава Богдана Хмельницького є найбільшою цивілізаційною цінністю, якою може повеличатися історія України козацької доби.

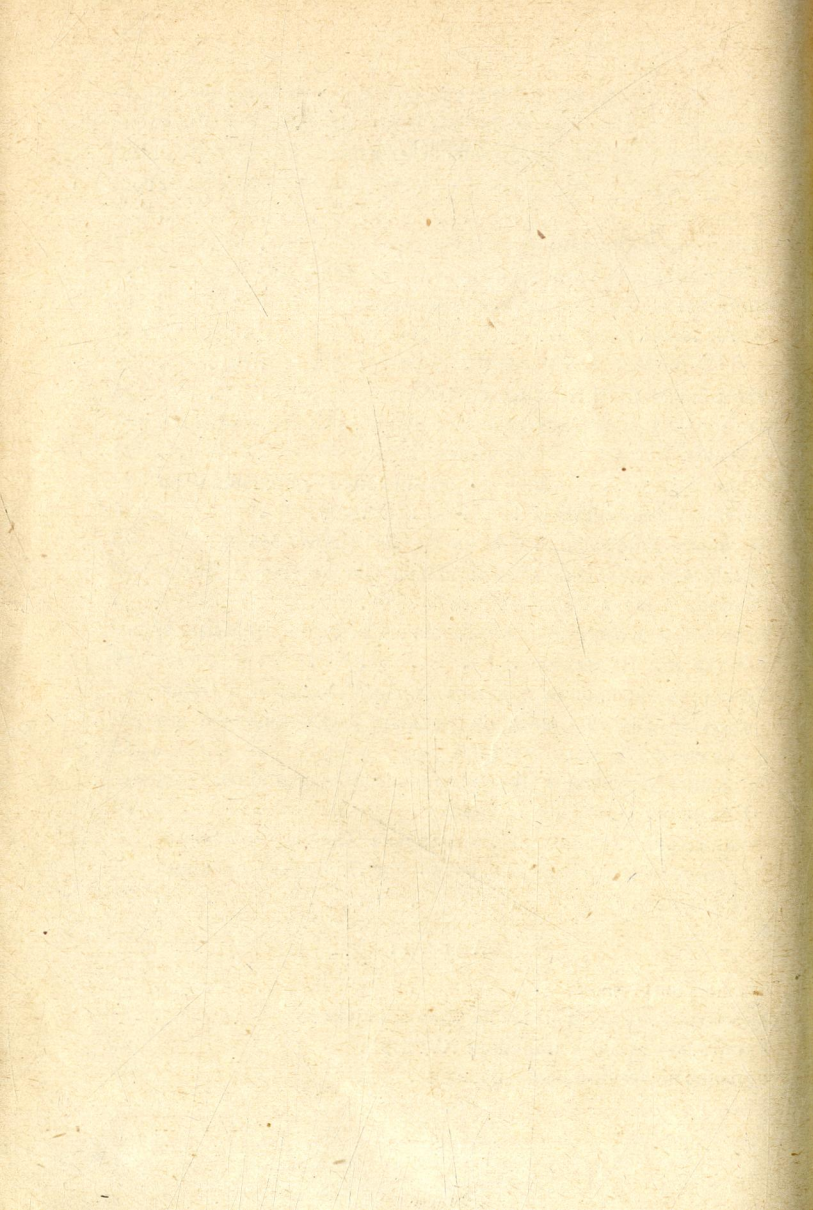

ЗМІСТ.

	стор.
Передмова	3
Географічні обставини	7
Хліборобська й степова козаччина до 1648. р.	11
Запорозька Січ — політичний чинник	16
Ясні й темні риси Запорозької Січі. Її значіння в часі до 1648. р.	20
Запорозька Січ і Польща до 1648. р.	25
Запорозька Січ під проводом Богдана Хмельницького зриває боротьбу з Польщею	29
Війна Запорозької Січі з українською державою за Івана Виговського	36
Перевага Запорозької Січі на Україні (1659—1668.)	42
Українська держава й Запорозька Січ за Петра Дорошенка й Івана Самойловича	45
Українська держава й Запорозька Січ за Івана Мазепи. Битва під Полтавою	48
Політично-суспільний лад гетьманської України й Запорозької Січі від виступу Богдана Хмельницького до полтавського погрому 1709. р.	55
Гетьманська Україна й Запорозька Січ від битви під Полтавою (1709.) до їх упадку	74
Гетьманська Україна й Запорозька Січ із політично-суспільного погляду від битви під Полтавою до кінця їх існування	77

Мапки:

Мапка Запорожжя	13
Українські землі в часах Б. Хмельницького	34
Українські землі в половині XVIII. в.	53
Вольности запорозьких козаків	67

-
11. Степан Чарнецький, **Нарис історії українського театру в Галичині (1864—1934)**, Львів, 1934, ст. 254 (в тексті багато ілюстрацій).
 12. І. Раковський, **Рослини, їх будова й життя (основи ботаніки)**, Львів, 1927, ст. 496 (з образками).
 13. Микола Залізняк, **Як люди до кращого життя доходили (нарис з загальної історії людської культури)**, з багатьома малюнками, Львів, 1929, ст. 304.
 14. **Порадник для самоосвітніх гуртків**, Львів, 1934, ст. 128.
 15. Микола Бажалук, **Вулкани та землетруси (з образками)**, Львів, 1934, ст. 64.
 16. Ростислав Єндик, **Антропологічні риси українського народу**, Львів, 1934, ст. 128 (з образками й 1 мапкою).
 17. Омелян Терлецький, **Гетьманська Україна й Запорозька Січ**, Львів, 1935, ст. 88 (з 4 мапами).
-

Купуйте нову книжку: Іван Крип'якевич, **Михайло Грушевський, життя й діяльність**, Львів, 1935, накладом Т-ва «Просвіта», стор. 63, (в тексті 16 образків), ціна 50 гр. — Цієї гарно й тепло написаної книжки про першого президента відновленої української держави й великого українського історика не повинно бракувати ні в одній українській хаті. — Замовляти тільки:

ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА», ЛЬВІВ, РИНОК, 10.
(Société „Prosvita“, Léopol, Rynok 10, Pologne —
Association „Prosvita“, Lviv (Lemberg), Rynok 10,
East Galicia, Poland.)

Повідомляємо, що наклад **КАЛЕНДАРЯ «ПРОСВІТИ» на рік 1935.** уже вичерпаний. Хто не заплатив за одержаний календар, повинен негайно прислати за нього 1.30 зл.

2158
(1986)

Р
Л 6222

Поштове заплачено гуртом

Передплачуйте єдиний у нас популярно-науковий журнал

„ЖИТТЯ і ЗНАННЯ”

що з 1. січнем 1935. р. почав восьмий рік свого видання. Вся критика висловилася про нього як найприхильніше. Тимто хто досі не був іще передплатником «Життя і Знання», може не мав нагоди його прочитати, того просимо самому переконатися про його вартість: прочитайте хоч один який річник цього журналу або зажадайте в Адміністрації озового числа та **справді прочитайте його**. Хто це зробить, не пожалкує, й певне стане передплатником журналу. Бо ж «Життя і Знання» подає всебічний погляд на всі ділянки науки й знання, вияснює доступним способом важні питання й таким чином творить багате джерело **освіти**, для викладів і читання **на-голос** по читальнях і в кооперативах.

«Життя і Знання» повинно знаходитися в кожній українській хаті, в кожній читальні, кооперативі й освітньо-культурній установі! Всі філії й читальні «Просвіти» повинні передплачувати його **обовязково**.

Звертаємо увагу на те, що наш журнал корисний і доступний для **молоді**. Шкільна влада поручає його до читання на **вечірніх курсах** позашкільної освіти на II. ступні замість — читанок.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА РІК 1935.

Передплата на рік у краю та в Чехословаччині **випосить 18.— зл.**, на 6 місяців **9.— зл.**, на 3 місяці **5.— зл.**, поодиноке число коштує **2.— зл.**

За кордоном на рік — **21.— зл.**, на 6 місяців — **11.— зл.**, на 3 місяці — **6.— зл.**, поодиноке число **2.— зл.**

Адреса: «ПРОСВІТА», ЛЬВІВ, РИНОК 10.

м 6222

Терлецький О,

Гетьманськ* Україна